

บทที่ ๔

วิเคราะห์การตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาลด้วยหลักปฏิจจสมุปบาท

การตอบปัญหาในพุทธปรัชญาเถรวาท เป็นเรื่องการแสดงความรู้ความสามารถเป็นพุทธประสงค์ที่สำคัญประการหนึ่งที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงมาแล้วในครั้งพุทธกาล ดังได้นำเสนอไปแล้วในบทที่ ๓ ฉะนั้นเรื่องนี้ย่อมแสดงให้เห็นชัดว่า ความสามารถตอบปัญหาต่าง ๆ นั้นไม่ได้มีความสำคัญเฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น แต่มีความสำคัญแก่พุทธสาวกหรือพุทธบริษัททั้งปวง เพราะหมายถึงความมั่นคงความอยู่รอดของพุทธปรัชญา การตอบปัญหาต่าง ๆ ของพระพุทธเจ้า จึงเปรียบเหมือนการบอกสิ่งต่าง ๆ ในที่แจ้งแก่คนตาดี เมื่อบรรยากาศชัดแจ้ง และคนดูเป็นคนตาดีด้วย ย่อมเป็นไปได้ที่จะเห็นสิ่งนั้นชัดเจนตรงกันข้ามกับการบอกสิ่งที่อยู่ในที่มืด ถึงแม้คนดูจะเป็นคนตาดี แต่เพราะเป็นบรรยากาศที่ไม่อำนวย โอกาสที่จะเห็นได้ชัดเจนย่อมมิได้ยาก ส่วนคนตาบอดนั้นไม่ต้องกล่าวถึง แม้สิ่งที่ชี้บอกนั้นอยู่ในที่แจ้ง เขาก็ไม่เห็นอยู่แล้ว ไม่ต้องกล่าวถึงจะเห็นสิ่งที่อยู่ในที่มืดเลย และการตอบปัญหาต่าง ๆ นั้น พระพุทธเจ้าทรงกำหนดลักษณะของปัญหาได้เป็นอย่างดี เป็นเหตุให้คำตอบเหมาะสมกับปัญหา ปรากฏเป็นการตอบที่สมเหตุสมผล ปัญหาใด ๆ ที่ทรงตอบแล้วอย่างไร ใครจะเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไม่ได้ ไม่มีคำบกพร่องที่จะต้องติดตามเพิ่มเติม และไม่มีคำเกินที่จะต้องตัดออก การตอบปัญหาของพระองค์ใคร ๆ จะให้กลับหลังเป็นอย่างอื่นไม่ได้

ฉะนั้นต่อไปนี้ผู้วิจัยจะได้นำเอาหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท มาช่วยในการตอบปัญหาเพื่อให้เห็นความจริงของโลกและจักรวาล เพราะหลักปฏิจจสมุปบาทเป็นหลักของการอิงอาศัยซึ่งกันและกันด้วยเหตุและผล ด้วยการอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เหตุนี้จึงได้เอาความจริงของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทมาเป็นหลักในการตอบปัญหาเป็นการอิงอาศัยซึ่งกันและกันในการตอบปัญหาไปตามกระบวนการของหลักปฏิจจสมุปบาท ดังประเด็นที่ต้องการวิเคราะห์กระบวนการตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาล ตามหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทดังประเด็นต่อไปนี้

๔.๑ หลักปฏิจจสมุปบาทกับการเกิดขึ้นของโลกและจักรวาล

การเกิดขึ้นของโลกและจักรวาลไม่ว่าจะเป็นในอภิปรัชญาตะวันตกหรือในพุทธปรัชญาต่างก็มีสิ่งที่ทำให้เกิดขึ้นทั้งนั้น ไม่สามารถที่จะเกิดขึ้นมาเอง ต้องมีตัวการที่ทำให้เกิดขึ้นมาตามกระบวนการของมัน เหมือนดังหลักปฏิจจสมุปบาทที่มีตัวการทำให้เกิดเป็นการอิงอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นดังกล่าวคือ

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ^๑

ในอภิปรัชญาตะวันตก นักปรัชญาตะวันตกต่างก็พากันแสดงความคิดเห็นถึงกระบวนการเกิดขึ้นของโลกและจักรวาลแตกต่างกันไปตามความรู้สึกรักของตน โดยเริ่มที่ธาเลสเป็นคนแรกที่มีทัศนะเกี่ยวกับเรื่องของโลกว่า โลกมีลักษณะกลมแบน ลอยอยู่บนผืนน้ำที่กว้างใหญ่ไพศาลหาขอบเขตมิได้ และได้ตั้งปัญหาถามถึงต้นกำเนิดของโลกไว้ว่า โลกเกิดจากอะไร อะไรเป็นปฐมธาตุของโลก^๒ ที่ตั้งคำถามเช่นนี้เพราะธาเลสเชื่อว่า โลกเกิดจากการรวมตัวของสสารดั้งเดิม ธาเลสต้องการให้คิดว่า ก่อนมีโลกคงมีอะไรบางอย่างอยู่แล้ว สิ่งนั้นคืออะไร เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดโลกขึ้นมาอย่างไร ธาเลสจึงเสนอคำตอบว่า น้ำเป็นปฐมธาตุของโลก ต่อมามีคนเห็นด้วยก็มีไม่เห็นด้วยก็มี คนที่เห็นด้วยก็ได้อธิบายขยายความให้กว้างขวางขึ้น ส่วนคนที่ไม่เห็นด้วยก็ได้เสนอแนวคิดใหม่ ๆ ขึ้น เช่น ลมเป็นปฐมธาตุของโลก ไฟเป็นปฐมธาตุของโลก จนมาถึงเอมเปโดเคลสให้คำตอบว่า ธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นปฐมธาตุของโลก ธาตุทั้ง ๔ นี้เป็นส่วนประกอบของโลกที่ทำให้โลกและจักรวาลถือกำเนิดขึ้นมา ซึ่งทัศนะที่ว่าธาตุ ๔ เป็นตัวการทำให้เกิดโลกและจักรวาลก็ไปตรงกับทัศนะทางปรัชญาอินเดียโดยเฉพาะในพุทธปรัชญาเถรวาท กล่าวไว้ว่าโลกและจักรวาลมิได้มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นผู้สร้างหรือบันดาลให้โลกและจักรวาลเกิดขึ้น หากแต่การเกิดขึ้นของโลกและจักรวาลมีกระบวนการพัฒนาการมาอย่างเป็นขั้นตอน มีการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเป็นระบบและหลักทฤษฎีที่ถือได้ว่าเป็นหลักในการอธิบายประเด็นนี้ได้เป็นอย่างดีคือ หลักปัจจุสมุปบาท ที่อธิบายการเกิดขึ้นของโลกและจักรวาลตามหลักปัจจุสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท

ปัญหาเรื่องโลกและจักรวาลถือกำเนิดมาจากอะไรนั้นเป็นปัญหาทางอภิปรัชญา ปัญหานี้เป็นปัญหาที่นักปรัชญาพยายามหาคำตอบกันมาตั้งแต่ก่อนพุทธกาลเป็นเวลาช้านานแล้ว ซึ่งคำตอบที่ได้มาก็ล้วนแต่แตกต่างกันออกไป แต่อย่างไรก็ดี ได้มีแนวความเชื่ออย่างหนึ่งที่คนส่วนใหญ่ในสมัยนั้นเชื่อถือกันก็คือ ซึ่งมีแนวความเชื่อว่าพระพรหมเป็นผู้สร้างโลกและสรรพสิ่ง พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นท่ามกลางความเชื่อถืออย่างนี้ ย่อมจะมีความสนใจศึกษาในปัญหานี้อยู่บ้างแต่หลังจากที่ทรงค้นคว้าจนกระทั่งพบสัจธรรมด้วยพระองค์เองแล้วทรงปฏิเสธเรื่องโลกและผู้สร้างโลกอย่างที่เคยเชื่อถือกันมาในอดีตกาลอย่างเด็ดขาด และทรงประกาศหลักธรรมสวนทางกับแนวความเชื่อดั้งเดิมอย่างสิ้นเชิงด้วยหลักเหตุผลที่ว่า การศึกษาเรื่องโลกและจักรวาลเป็นเพียงการสนอง ตอบความอยาก

^๑ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๓/๗๕. ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๓/๖๒-๖๓.

^๒ พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), ปรัชญากรีก ป่อเกิดภูมิปัญญาตะวันตก, พิมพ์ครั้งที่ ๗.

รู้อย่างเห็นเท่านั้น ซึ่งก็มีแต่จะทำให้เสียเวลาเปล่าและจะพบกับปัญหาไม่มีสิ้นสุด เพราะเป็นการศึกษาในประเด็นปัญหาที่ไม่ประกอบด้วยอรรถ ไม่ประกอบด้วยธรรม ไม่เป็นจุดเริ่มต้นแห่งพรหมจรรย์ ไม่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายคลายกำหนด เพื่อความสงบระงับดับสนิท เพื่ออภิญญา เพื่อโพธิญาณ เพื่อพระนิพพาน” หลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงเน้นมาที่ตัวมนุษย์และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับชีวิตของมนุษย์โดยตรง ทรงมีพุทธประสงค์ให้ศึกษาในเรื่องทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความพ้นทุกข์และข้อปฏิบัติให้หลุดพ้นจากทุกข์ ดังนั้นเมื่อมีผู้มาถามถึงปัญหาเรื่องโลก ไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และสลายไปของโลกก็มักจะตรัสสรุปเรื่องโลกไว้ว่า “ดูก่อนผู้มีอายุ เราย่อมบัญญัติโลก เหตุเกิดของโลก ความดับของโลกและข้อปฏิบัติให้ถึงความดับของโลก ในกายที่ยาวา หนาสิบ ซึ่งมีตัณญา มีใจครองนี้แหละ”^๕

ดังนั้นแนวคิดเรื่องโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท ส่วนใหญ่จึงเน้นหนักไปในเรื่องโลกคือกายที่ยาวาหนาสิบนี้เอง เมื่อพูดถึงเรื่องโลกโดยทั่ว ๆ ไป ก็มักจะกล่าวถึงในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมา ตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยเหตุปัจจัยและดับสลายไปเพราะเหตุปัจจัยดับ อย่างไรก็ตามแม้โดยพุทธประสงค์ จะไม่ให้ความสำคัญเรื่องโลกและจักรวาลเท่าใดนัก แต่พระพุทธเจ้าก็เคยตรัสสนทนาเรื่องโลกและจักรวาลกับผู้ที่สามารถเข้าใจต่อปัญหานี้โดยไม่มีความคิดเห็นส่วนตัวที่ผิดพลาดครอบงำ เช่น ตรัสกับพระอานนท์ว่า

“ดูก่อนอานนท์ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์แผ่รัศมีแสงแสดงให้เห็นสว่างไสวไปทั่วทิศตลอดที่มีประมาณเท่าใด โลกนี้ก็มิมีเนื้อที่เท่านั้น มีจำนวน ๑,๐๐๐ โลก ใน ๑,๐๐๐ โลกนั้น มีดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ภูเขาสิเนรุ อย่างละ ๑,๐๐๐ มีชมพูทวีป อปรโคยานทวีป อุตตรกุรวทวีป ปุพพิเทททวีป อย่างละ ๑,๐๐๐ มีมหาสมุทร ๔,๐๐๐ มีสวรรค์ ๖ ชั้นและพรหมโลก ชั้นละ ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่า สหัสสิญฺหิกาโลกธาตุ สหัสสิญฺหิกาโลกธาตุเท่าใด โลกเท่านั้นคูณโดยส่วน ๑,๐๐๐ นี้ เรียกว่า ทวิสหัสสิมฺหิมิกาโลกธาตุ ทวิสหัสสิมฺหิมิกาโลกธาตุเท่าใด คูณโดยส่วน ๑,๐๐๐ นี้เรียกว่า ดิสหัสสิมฺหาสหัสสิโลกธาตุ”^๖

อย่างไรก็ดี แนวคิดเรื่องโลกเหล่านี้ก็เป็นเพียงแสดงให้เห็นถึงความมีอยู่ของโลกเท่านั้น ไม่ได้ยืนยันถึงปัญหาเรื่องโลกและจักรวาลว่าถือกำเนิดมาจากอะไร และยังคงรักษาแนวพุทธประสงค์ด้วยการโยงอธิบายเน้นเข้าหาโลกคือตัวคนเป็นประเด็นสำคัญ เกี่ยวกับปัญหาเรื่องปฐมเหตุของโลกและจักรวาลนี้ปรัชญาพุทธระบบพยายามค้นหาคำตอบในลักษณะต่าง ๆ กัน และต่างก็ไม่อาจยืนยัน

^๕ ที.ที. (ไทย) ๕/๔๒๐/๑๓๓.

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๘/๑๐๓.

^๕ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๖/๕๖.

^๖ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๐/๘๑/๒๒๐-๒๒๒.

คำตอบให้เป็นหลักสากลได้ เพราะไม่มีระบบปรัชญาใดที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างไร้ความขัดแย้ง ปรัชญาบางระบบ เช่น เทวนิยมก็ยกให้พระเจ้าหรือเทวดาว่าเป็นเหตุ หรือในศาสนาพราหมณ์ก็ยกให้พระพรหมเป็นผู้สร้างทุกอย่าง รวมทั้งอนาคตของโลกตลอดจนชีวิตก็ถูกกำหนดมาแล้วโดยพระพรหมเป็นต้น ส่วนพุทธปรัชญาเถรวาทปฏิเสธเรื่องพระเจ้าเป็นผู้สร้างโลกและชีวิตอย่างเด็ดขาด ประการที่สนะที่ตรงกันข้ามว่า สรรพสิ่งมีที่เกิดและที่มาของตนโดยอาศัยเหตุปัจจัยอย่างมีเหตุมีผล ตามกฎธรรมชาติ ไม่มีอำนาจเหนือธรรมชาติหรือพระเจ้าผู้สร้างใด ๆ มาดลบันดาลหรือเกี่ยวข้องเลย แต่สรรพสิ่งเป็นไปตามหลักที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี กฎธรรมชาติที่ เรียกว่าอิทัปปัจจยตา หรือหลักกฎจสมุปปาทนีแหละ ที่อยู่เบื้องหลังการเกิดขึ้นดำรงอยู่ และเสื่อมสลายไปของสรรพสิ่ง กฎอิทัปปัจจยตานี้ พอที่จะอธิบายสรุปได้ว่า ปรากฏการณ์ของธรรมชาติทั้งสิ้นทั้งปวง ไม่ว่าจะเกิด ณ ที่ใด ๆ ก็ตาม ต้องมีเหตุปัจจัยหรือองค์ประกอบผลรวมของปัจจัยหรือองค์ประกอบต่าง ๆ นี้เองที่ทำให้สิ่งทั้งปวงเกิดขึ้น ไม่มีการยกเว้นสิ่งใดทั้งสิ้นทุกอย่างล้วนเป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตานี้เอง ดังข้อเขียนของท่านพุทธทาส ที่ว่า “อิทัปปัจจยตานอกกายเราก็มีย อิทัปปัจจยตาที่เป็นกายเราก็มียและอิทัปปัจจยตาที่เป็นจิตซึ่งไม่ใช่กายก็มี อิทัปปัจจยตาในความเป็นอนันตะคือไม่ใช่ที่ไหน ไม่ใช่เมื่อไร นั่นก็มี เป็นอนันตะ”^๓ เมื่อพิจารณาจากตัวบทของกฎอิทัปปัจจยตา ก็ยังมีได้ให้ความกระจ่างเกี่ยวกับปัญหาที่ว่า อะไรคือปฐมเหตุของสรรพสิ่ง คำตอบที่เราได้จากเนื้อหาหลักธรรมนี้จะจำกัดอยู่เพียงปรากฏการณ์ของธรรมชาติที่มีอยู่เป็นอยู่แล้วเท่านั้นเพียงแต่ว่าเนื้อหาของหลักอิทัปปัจจยตานั้นเปิดกว้างเอาไว้สำหรับการตีความโดยไม่ได้ปฏิเสธว่าไม่มีเหตุแรกสุดแต่อย่างใด และถ้าพิจารณาให้ลึกซึ้งแล้วกลับดูเหมือนว่าจะต้องเนื้อความถึงสาเหตุแรกสุดของโลกและจักรวาลโดยนัยเสียด้วยซ้ำ การตีความว่าโลกและจักรวาลมีปฐมเหตุโดยอ้างหลักอิทัปปัจจยตาจึงไม่ใช่การตีความเกินเหตุแต่อย่างใด อาจารย์สมภาร พรหมทา เขียนถึงการที่เอกภพมีสาเหตุเดิมสุดไม่ขัดกับหลักอิทัปปัจจยตาไว้ในวิทยานิพนธ์โดยสรุปว่า

“พิจารณาจากจุดนี้เราจะเห็นว่า สามารถใช้ประเด็นเรื่องสาเหตุแรกสุด ประสานความขัดแย้งระหว่างข้อสรุปทั้งสองนี้ได้ เพราะหากเอกภพมีสิ่งที่เรียกว่า สาเหตุเดิมสุดจริง ข้อเท็จจริงอันนี้ก็ไม่ขัดแย้งกับข้อสรุปแรก ข้อสรุปแรกนั้นมีเพียงว่าเราไม่อาจสาวพบเหตุเดิมสุดของเอกภพเท่านั้น การสาวไม่พบ ไม่พอที่จะยืนยันว่าสาเหตุแรกสุดของเอกภพไม่มี ดังนั้นแม้ว่าเอกภพจะมีสาเหตุแรกสุด ข้อเท็จจริงอันนี้ก็ไม่ขัดแย้งกับการที่เราไม่อาจสาวหาเหตุเดิมสุดนี้ สองเรื่องนี้เป็นคนละประเด็นกันดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การสาวไม่พบทั้ง ๆ ที่สิ่งที่เราพยายามสาวหา มีอยู่ อาจเนื่องมาจากระหว่างเรากับสิ่งที่เราพยายามสาวหา มีอนันตภาวะกันอยู่ และอาจมีคำถามว่า ตาม

^๓ พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพไพ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๒๐ –

หลักอทิปปัจจยตา ทุกสิ่งย่อมมีเหตุปัจจัย ทุกสิ่งทุกอย่างมีเหตุปัจจัย แล้วอะไรคือเหตุปัจจัยของสิ่งที่เราเรียกว่า สาเหตุแรกสุดนั้น คำถามนี้อาจตอบได้ไม่ยากว่า สิ่งที่อทิปปัจจยตาบอกว่า ต้องมีเหตุปัจจัยทำให้มันเกิดนั้นก็คือสังขตธรรมเท่านั้น ไม่รวมถึงอสังขตธรรม ดังนั้นหากสาเหตุแรกสุดที่ว่าเป็นอสังขตธรรมย่อมเป็นอันหมดปัญหาที่ว่าอะไรคือเหตุปัจจัยของมัน และอาจมีคำถามต่อมาอีกว่า ปกติเมื่อกล่าวถึงหลักอทิปปัจจยตา เรามักจะเข้าใจว่า หลักที่ว่านี้กล่าวถึงเฉพาะความเป็นเหตุเป็นผลของสังขตธรรมนั้น การให้อสังขตธรรมเป็นสาเหตุของสังขตธรรมจะไม่ขัดกับหลักอทิปปัจจยตา คำถามนี้ตอบได้ว่าเนื้อหาของอทิปปัจจยตาไม่มีส่วนไหนระบุว่าหลักนี้พูดถึงเฉพาะความเป็นเหตุเป็นผลระหว่างสังขตธรรมเท่านั้น หลักอทิปปัจจยตาเพียงแต่พูดเอาไว้กว้าง ๆ ว่า เมื่อมี ๑. ย่อมมี ๒. และเมื่อ ไม่มี ๑. ย่อมไม่มี ๒. เท่านั้น ดังนั้น การกำหนดให้อสังขตธรรมเป็นสาเหตุของสังขตธรรมจึงไม่น่าจะขัดกับเนื้อหาที่กล่าวมานี้ ทำไม ๑. ในที่นี้จึงหมายถึงอสังขตธรรมไม่ได้”^๔

เกี่ยวกับปัญหาปฐมเหตุโลกและจักรวาลนั้น นักปราชญ์ทางพุทธปรัชญาเถรวาทในอดีตยังไม่มีผู้เสนอแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้เด่นชัดโดยตรงนักจะมีก็เพียงเสนอแนวคิดเพิ่มเติมแนวคิดเดิมด้วยการจัดแบ่งเป็นภพภูมิต่าง ๆ เท่านั้น แต่เมื่อไม่นานมานี้ นักปราชญ์ในทางพุทธปรัชญาเถรวาทเสนอความคิดเกี่ยวกับปัญหานี้ไว้อย่างเด่นชัด ดังข้อเขียนที่ว่า “มันมีเหตุอันแรกมีต้นตออันแรก มีที่มาอันแรกสำหรับสิ่งทั้งหลายทั้งปวงที่จะออกมาหรือจะยอมรับว่ามันมีสิ่งนี้ คือสิ่งที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสเรียกว่า ธรรมชาตุ หรือ ธาตุเลย ๆ ที่มีอยู่แล้ว ที่นี้ที่เปลี่ยนแปลงก็เปลี่ยนแปลง ที่ไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่เปลี่ยนแปลง ที่เปลี่ยนแปลงก็เรียกว่า สังขตธรรม เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย ที่ไม่เปลี่ยนแปลงก็เรียกว่าอสังขตธรรม อสังขตธรรมไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งได้ ฉะนั้น จึงเป็นสัจจะคือของจริงนี้เรียกว่า กฏ อีกทีหนึ่ง บรรดา กฏทั้งหลายของธรรมชาติแล้วจะต้องเป็น อสังขตธรรมไม่อย่างนั้นมันไม่เป็นกฏอยู่ได้ แต่ถ้ากฏที่มนุษย์ตั้งนี้ เป็นเรื่องหลอกลวง ตั้งกฏอย่างนั้นอย่างนี้แล้วก็ไม่ได้จริงแล้วก็ตัวเองไม่ปฏิบัติตามอย่างนี้ นี่เรียกว่ากฏที่มนุษย์ตั้งนี้ มันตั้งตัวมันเอง มันบังคับสิ่งทั้งปวงใครปฏิบัติถูกต้องก็ได้ผลตามที่ควรจะได้ ใครปฏิบัติไม่ถูกต้อง ก็ได้ผลผิดไปจากนั้น นี่เรียกว่ากฏ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ กฏอทิปปัจจยตา มีอยู่ในฐานะที่เรียกได้ว่าเป็น “ปฐมเหตุ”^๕

ดังนั้นส่วนที่เป็นต้นเหตุของสิ่งทั้งหลายนี้มีค่าเท่ากับ “พระเจ้า” แล้วสิ่งนั้นก็คืออทิปปัจจยตา คือ กฏที่เขียนขาดไม่มีอะไรด้านทานได้ว่า เมื่อสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ ๆ จึงเกิดขึ้น กฏอันนี้ไม่มีใครด้านทานได้ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ตถาคตจะเกิดขึ้น หรือตถาคตจะไม่เกิดขึ้น ธรรม

^๔ สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ไกวัลยธรรม, (ไชยา : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๒๓), หน้า ๒๓

ธาตุอันนี้เป็นอยู่แล้วอย่างนี้ และไม่เปลี่ยนเป็นอย่างอื่น^{๑๐} สิ่งที่เราเรียกว่ากฎธรรมชาตินี้ เป็นสิ่งที่ไม่มีการตั้งขึ้นหรือใครเปลี่ยนแปลงได้ นี่คือ กฎ นี่คือนั่นที่เราต้องเรียกว่า “พระเจ้า” เพราะว่ามีอำนาจที่จะทำให้สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นไปตามกฎคือตัวมันเอง^{๑๑} ปฐมเหตุของโลกและจักรวาลที่ท่านพุทธทาสเสนอก็คือ กฎธรรมชาติที่เราเรียกว่า อิทัปปัจจยา โดยใช้คำว่า “สิ่งที่มีอยู่ก่อนสิ่งทั้งปวงและเป็นต้นกำเนิดของโลกและจักรวาล” คือเป็นกฎที่ทำให้สิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้น ข้อเสนอของท่านพุทธทาสอาจสรุปเป็นสาระสำคัญได้ว่า เมื่อครั้งที่โลกและจักรวาลยังว่างเปล่าจากสิ่งทั้งหลายนั้น สิ่งที่เราเรียกว่ากฎธรรมชาติหรือกฎอิทัปปัจจยาดำเนินได้มีอยู่แล้ว กฎนี้มีอยู่ตลอดเวลาเพราะมันเป็นอสังขตธรรม และกฎที่ว่านี่เองที่สร้างสิ่งต่าง ๆ ขึ้นในโลกและจักรวาล นอกจากจะเป็นผู้สร้าง มันยังเป็นผู้ควบคุมสิ่งที่มันสร้างขึ้นมาให้ดำเนินไปอย่างเป็นระเบียบด้วย^{๑๒} แต่กฎอิทัปปัจจยาเองก็มีส่วนในการเกิดมีสิ่งต่าง ๆ ขึ้นสิ่งต่าง ๆ มิได้ก็เพราะมีเหตุปัจจัยการกล่าวถึงปฐมเหตุของโลกและจักรวาลจะละกฎอิทัปปัจจยาไว้ในฐานที่เข้าใจเหมือนกับเวลาพูดถึงสาเหตุที่ทำให้คนตกตึกตาย แล้วละแรงโน้มถ่วงเอาไว้ในฐานที่เข้าใจข้อเสนอที่ว่า กฎอิทัปปัจจยาคือปฐมเหตุของโลกและจักรวาลก็คงไม่ต่างจากข้อเสนอที่ว่า คนตกตึกตายเพราะสาเหตุจากแรงโน้มถ่วงของโลกนั้น และได้เสนอว่า “อากาศะ” เป็นอสังขตธาตุที่มีคุณสมบัติเหมาะสมที่สุดที่จะเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาล อากาศะเป็นสิ่งที่อยู่ในรูปธาตุ อากาศธาตุเป็นธาตุฝ่ายอรูป เป็นสิ่งที่มีอยู่ตลอดเวลาไม่มีใครสร้างและไม่มีใครทำลายมันให้สูญหายไปโดยให้เหตุผลว่า

กฎอิทัปปัจจยาเป็นกฎที่ควบคุมความเป็นสาเหตุและผลของโลกและจักรวาล และการที่สาเหตุเดิมสุดเป็นสาเหตุของสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาลก็อยู่ในการควบคุมของ กฎอิทัปปัจจยาเช่นกัน ถ้ากฎเปรียบได้กับผู้สร้าง อากาศะก็เปรียบได้กับวัตถุ สำหรับให้ผู้สร้างใช้สร้างสิ่งต่าง ๆ โดยถือว่าเวลาที่กล่าวว่าอากาศะคือสาเหตุเดิมสุดของโลกและจักรวาล เราละกฎเอาไว้ในฐานที่เข้าใจที่กล่าวว่าอากาศะคือสาเหตุเดิมสุดของโลกและจักรวาลหมายความว่า หากไม่นับกฎอิทัปปัจจยา สิ่งที่มีอยู่ก่อนธาตุทั้งห้าอันรวมกันเป็นโลกและจักรวาลนี้มีเพียงอากาศะเท่านั้น การที่อากาศะเป็นเหตุปัจจัยของสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาลดำเนินไปตามกฎอิทัปปัจจยา ทั้งกฎอิทัปปัจจยาและอากาศะต่างเป็นสิ่งที่จำเป็นสำหรับการเกิดมีของโลกและจักรวาลเท่า ๆ กัน จะขาดอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ หากเราจะแย้งว่า อากาศะไม่ใช่สาเหตุเดิมสุดด้วยเหตุผลเดียวกับที่ใช้กฎอิทัปปัจจยา คือแย้งว่า อากาศะอาจไม่ใช่สาเหตุของโลกและจักรวาล หากแต่เป็นเพียงเงื่อนไขร่วมของอาการที่สาเหตุเดิมสุดก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ เท่านั้น คำว่าเงื่อนไขร่วมในที่นี้หมายความว่าอากาศะไม่ใช่ตัวสาเหตุเดิมสุด

^{๑๐} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๒๕), หน้า ๑๐๖.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒ – ๑๐๓.

^{๑๒} สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, หน้า ๑๒๗.

หากแต่เป็นสถานที่รองรับเหตุการณ์ อันได้แก่การที่สาเหตุเดิมสุดก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาลถ้าอย่างนี้ความหมายก็คือ ในการก่อให้เกิดโลกและจักรวาลมีปัจจัยร่วมอยู่สามอย่าง คือ ภูมิทัปปัจจัยตา อากาสะ และสิ่งที่เป็นสาเหตุเดิมสุด ภูมิทัปปัจจัยตาทำหน้าที่คอบคุมความเป็นสาเหตุและผลระหว่างสาเหตุเดิมสุดกับสิ่งที่เป็นผลมาจากสาเหตุเดิมสุดนั้น ส่วนอากาสะเป็นเพียงสถานที่รองรับเหตุการณ์ทั้งหมดที่เกิดขึ้น ข้อแย้งนี้นับว่ารับฟัง แต่ปัญหาที่ต้องตอบก็คือ เมื่ออากาสะเป็นที่สุดท้ายที่อยู่ในภาวะเช่นนั้นเราจะหาสิ่งที่จะเป็นสาเหตุเดิมสุดจากที่ไหน ที่ผู้วิจัยสรุปว่า อากาสะเป็นสาเหตุเดิมสุดก็ด้วยเหตุผลที่ว่านี้ คือในการก่อให้เกิดโลกและจักรวาลมีตัวเลือกอยู่สามตัวได้แก่ ภูมิทัปปัจจัยตา นิพพานและอากาสะ ตัวเลือกหนึ่งคือภูมิทัปปัจจัยตาก็เป็นสิ่งจำเป็น อีกตัวเลือกหนึ่งคืออากาสะก็สิ่งจำเป็น แต่จำเป็นคนละอย่าง ภูมิทัปปัจจัยตาจำเป็นในแง่เป็นตัวควบคุมความเป็นสาเหตุและผลของสรรพสิ่ง อากาสะจำเป็นในแง่เป็นสิ่งที่อันจะดำเนินไปตามวิถีทางที่ภูมิทัปปัจจัยตากำหนด ขาดภูมิทัปปัจจัยตา อากาสะก็เป็นเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งไม่ได้ ขาดอากาสะภูมิทัปปัจจัยตาก็ไม่มีอะไรจะดำเนินไปตามวิถีทางที่มันจะกำหนด หากแต่เพราะมีเหตุปัจจัยสองอย่างนี้ครบถ้วน โลกและจักรวาลจึงมีอากาส^{๓๓}ไม่อาจตีความหรือแย้งให้เป็นเงื่อนไขร่วมด้วย เหตุผลตามที่แสดงมาทั้งหมดนี้

ดังนั้นกฎจึงเปรียบเสมือนผู้สร้างส่วนอากาสะเปรียบเสมือนวัสดุสำหรับใช้สร้าง นับว่าเป็นการประสานแนวคิดได้ลงตัวอย่างกลมกลืนแนวสนธิเป็นอย่างดี ในที่สุดก็ให้ข้อสรุปว่า อากาสะเป็นสาเหตุเดิมสุด โดยทิ้งกฎไป และอากาสะนั้น ยังเป็นปัญหาที่หาข้อยุติไม่ได้ว่า คือ อะไรแน่ระหว่างความเป็นช่องว่างของอวกาศ หรือ สถานที่รองรับการมีอยู่ของรูปธรรม และความเป็นรูปธรรมอันเป็นอสังขตธรรมพิเศษที่มีอยู่จริง แม้ว่าด้วยเหตุผลอาจจะยอมรับได้ในฐานะเป็นอสังขตธรรมแต่มันก็มีอยู่ในฐานะเป็นที่ว่าง หรือสถานที่รองรับการมีอยู่ของสรรพสิ่ง กฎจะสร้างสิ่งต่าง ๆ จากความว่างเปล่าได้อย่างไร คือกฎจะเอาอากาสะคือความว่างเปล่ามาใช้เป็นวัสดุได้อย่างไร ส่วนภูมิทัปปัจจัยตา เป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสยืนยันว่าเป็นธรรมชาติ ธรรมฐิติ ธรรมนิยาม คำว่า ธรรม น่าจะเป็นคำที่ใช้เรียก ธรรมชาติโดยรวม ซึ่งยังไม่ระบุว่าเป็นตัวธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ และคำว่าธรรมชาติที่น่าจะหมายเอาธรรมชาติแห่งความดับสนิท ธรรมชาติดกลาง ๆ และธรรมชาติที่จะทำให้เกิดความดับหรือความเกิดของธรรมชาติซึ่งได้แก่กฎธรรมชาตินั่นเอง และกฎน่าจะเป็นบทบาทเพียงควบคุมสรรพสิ่งให้ดำเนินไปเท่านั้น ไม่น่าจะสร้างสรรค์ หรือให้กำเนิดสิ่งต่าง ๆ ได้ เป็นเพียงความเข้าใจทั่วไป แต่ในความเป็นจริง อาจไม่เป็นไปอย่างที่เข้าใจโดยทั่วไปก็ได้ และควรสังเกตว่ากฎจะสร้างสิ่งต่าง ๆ จากตัวของมันเองอย่างไร อาจให้คำอธิบายที่ชัดเจนลงไปในรายละเอียดได้ยาก เพราะแม้บางสิ่งที่วิทยาการเจริญก้าวหน้าจนสามารถพิสูจน์และอธิบายถึงความเป็นมาได้ แต่ก็ไม่

^{๓๓} สมภาร พรหมทา, “กาลและอวกาศในพุทธปรัชญาเถรวาท”, หน้า ๑๓๓ – ๑๓๔.

สามารถที่จะอธิบายได้หมดสิ้น เช่น เราว่ามนุษย์เกิดมาได้ เพราะอาศัยสุจิของเพศชายและรังไข่ของเพศหญิงที่พร้อมในการสืบพันธุ์ จากนั้นก็ทำปฏิสนธิจนกระทั่งกำเนิดเป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์ เราอาจจะอธิบายขั้นตอนของการเจริญเติบโตเป็นระยะ ๆ ได้อย่างละเอียด แต่เราก็ไม่สามารถอธิบายได้ว่าวิญญาณของมนุษย์ถือปฏิสนธิอย่างไร เวลาไหน เป็นต้น ดังนั้น การจะให้อธิบายว่ากฎสร้างสิ่งต่าง ๆ จากตัวมันเองอย่างไร คงชี้แจงให้เห็นชัดเจนไม่ได้ แต่ชาวพุทธก็เชื่อว่า กฎที่ปัจจัยตาเป็นสิ่งที่มิใช่เป็นอยู่ตลอดเวลา อย่างเป็นธรรมชาติ ธรรมชาติ ธรรมนิยาม เมื่อกฎนี้ดำรงอยู่ก่อนสิ่งอื่นทั้งหมด การที่จะเชื่อว่ากฎจะสร้างสิ่งต่าง ๆ จากตัวมันเองก็ไม่ใช่เรื่องแปลก ฉะนั้นกฎที่ปัจจัยตาหรือหลักปัจจุสมุปบาท จึงเหมาะสมที่สุดที่จะเป็นปฐมเหตุมากกว่าอากาศธาตุดังกล่าวมานี้

๔.๒ หลักปัจจุสมุปบาทกับความเป็นปัจจัยอิงอาศัยกันและกันของโลกและจักรวาล

หลักปัจจุสมุปบาทกล่าวโดยภาพรวมแล้วเป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมสรรพสิ่งให้ดำเนินไปตามอำนาจของเหตุปัจจัย ที่เป็นผลโดยตรงกับความสัมพันธ์กับสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นในกระบวนการของหลักปัจจุสมุปบาท ๆ จึงล้วนแต่มีความเป็นระเบียบมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอน ซึ่งอยู่ในหลักทั่วไป กล่าวคือ เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ในสภาวะที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้ คือ ความเป็นไปใน ธรรมชาติ ของธรรมชาติ โดยธรรมชาติ อย่างเป็นธรรมชาติ (ธัมมจิตติ) ธรรมนิยาม นั่นคือความจริงแท้ที่สุด สิ่งต่าง ๆ ในกระบวนการของหลักปัจจุสมุปบาทย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยแห่งการเกิดขึ้นนั้นพร้อม และในหลักประยุกต์ของปัจจุสมุปบาท กล่าวคือ อวิชชาเกิด สังขารจึงเกิด เมื่ออวิชชาดับ สังขารจึงดับ ฯลฯ หลักประยุกต์นี้ครอบคลุมมนุษย์และสัตว์ทุกรูปทุกนาม ปัจจุสมุปบาทเป็นธรรมนิยามในฐานะเป็นกฎสูงสุดของธรรมชาติ ซึ่งธรรมนิยามเป็นกฎใหญ่ครอบคลุมกฎนิยามของกฎธรรมชาติข้ออื่น ๆ ดังนั้นหลักปัจจุสมุปบาทจึงเป็นกระบวนการเกี่ยวเนื่องกันหรือที่เรียกว่าเป็นปรัชญากระบวนการ หลักปัจจุสมุปบาทเป็นหลักที่มีเองในธรรมชาติและมิในทุกละทุกสถานะ ทุกสรรพสิ่ง หลักปัจจุสมุปบาทมิได้เกิดกับสรรพสิ่งที่ป็นรูปธรรมเท่านั้น สรรพสิ่งที่ป็นนามธรรม ก็มีกระบวนการด้วย หลักปัจจุสมุปบาทเป็นหลักแห่งเหตุและผล ซึ่งระบุว่า สิ่งหนึ่งเป็นปัจจัยให้เกิดอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งในพุทธปรัชญาเถรวาท หมายถึง หลักที่ควบคุมความเป็นไปในธรรมชาติ หลักนี้พุทธปรัชญาเถรวาทเรียกว่า ธรรมนิยาม ซึ่งแปลว่า กำหนดแห่งธรรมชาติ คือไม่มีอะไรจะเกิดขึ้นมาลอย ๆ โดยไม่มีสาเหตุ ธรรมชาติและกฎธรรมชาติแยกจากกันไม่ได้เพราะมีธรรมชาติจึงต้องมีกฎธรรมชาติ เพราะมีกฎธรรมชาติจึงมีธรรมชาติ ถ้าไม่มีสิ่งหนึ่งอีกสิ่งหนึ่งก็พลอยไม่มีไปด้วย ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ทุกสิ่งในธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือสิ่งที่ไม่มีชีวิตต้องอยู่ภายใต้หลักเกณฑ์นี้ เหมือนดังองค์ประกอบของหลักปัจจุสมุปบาททั้ง

๑๒ ข้อ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี ฯลฯ^{๑๔} ต่างก็เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน

ดังนั้นหลักปฏิจสมุปบาททั้ง ๑๒ ข้อนี้ ไม่มีต้น ไม่มีปลาย คือไม่มีตัวเหตุเริ่มแรกที่สุด องค์ประกอบทั้งหมดต่างเกี่ยวเนื่องอาศัยกันเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกัน อาการที่สิ่งทั้งหลายสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอาศัยเป็นเหตุปัจจัยกันเป็นรูปกระแสหรือเป็นกระบวนการ ความเป็นกระแสแสดงถึงการประกอบขึ้นด้วยองค์ประกอบต่าง ๆ รูปกระแสปรากฏเพราะองค์ประกอบทั้งหลายสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอาศัยกัน กระแสดำเนินไปแปรรูปได้เพราะองค์ประกอบต่าง ๆ ไม่คงที่อยู่แม้แต่ขณะเดียว เพราะไม่มีตัวตนที่แท้จริงมันจึงขึ้นต่อเหตุปัจจัยต่าง ๆ ความเป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวเนื่องอาศัยกัน แสดงถึงความไม่มีต้นกำเนิดสุดของสิ่งทั้งหลาย คือกฎธรรมชาติในหลักปฏิจสมุปบาท หลักปฏิจสมุปบาทเป็นกฎธรรมชาติสากลที่แสดงให้เห็นว่า การที่สิ่งต่าง ๆ จะเกิดขึ้น ดำรงอยู่และดับไปนั้นต้องมีปัจจัยต่าง ๆ สนับสนุนอุปถัมภ์สัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ไม่มีสิ่งใดตั้งอยู่ได้ตามลำพังตนเองแม้เพียงชั่วขณะเดียวโลกและจักรวาลก็เช่นกันก็ต้องมีปัจจัยค้ำยันสนับสนุนเกี่ยวเนื่องกันดังเช่นปัจจัยที่ค้ำยันสนับสนุนให้เกิดโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาท ซึ่งปัจจัยที่ค้ำยันสนับสนุนให้เกิดโลกและจักรวาลขึ้นมาในพุทธปรัชญาเถรวาทก็คือ ธาตุ ๔ ประกอบไปด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ ธาตุดินเป็นการผสมเกาะอัดตัวกันแน่นจนเกิดสภาพแข็งไม่แผ่ไม่ลอย ธาตุน้ำเป็นสารประกอบเกาะรวมตัวกันไม่แน่นหนาก็มีสภาพเลื่อนไหลได้ ธาตุไฟเป็นอนุภาคหรือรังสีมีลักษณะลอยตัวได้ และธาตุลมเป็นธาตุเบาที่มีคุณสมบัติลอยตัวได้ ธาตุทั้ง ๔ นี้ ดำรงอยู่ในความว่าง มีวิวัฒนาการแห่งความเป็นธาตุต่อเนื่องกันในแต่ละสถานะคือ รังสีความร้อนที่เข้มข้นทำให้เกิดการจ้ำเป็นจุด ความจ้ำแต่ละจุดเกิดการเกาะรวมตัวกันของรังสีความร้อนเป็นก๊าซขนาดเบาเก็บเอาพลังงานความร้อนไว้ในตัวในลักษณะของความร้อนแฝง เมื่อก๊าซขนาดเบาได้รับความร้อนไม่สม่ำเสมอจนเกิดการไหวขึ้น การไหวทำให้เกิดลม ลมทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างมวลก๊าซ การปะทะกันระหว่างมวลก๊าซ ทำให้เกิดการรวมตัวกันเป็นสารประกอบเชิงซ้อนแบบง่าย มีสถานะเป็นของเหลวเรียกว่าน้ำ น้ำเมื่อรวมอยู่กันมาก ๆ ท่ามกลางบรรยากาศของลมและรังสีความร้อน เกิดการกระทบกับบรรยากาศที่ผิวน้ำ การกระทบทำให้เกิดปฏิกิริยา ปฏิกิริยานี้ได้ดึงเอาธาตุและสารประกอบต่าง ๆ มารวมกันจึงเกิดแรงดึงดูดผิวเกาะกุมสารที่รวมตัวกันนั้นให้หนาแน่นขึ้นแข็งยิ่งขึ้นในลักษณะสารผสมเรียกว่าดิน^{๑๕}

พุทธปรัชญาเถรวาทยังสอนว่า ดินลอยอยู่บนน้ำ น้ำลอยอยู่บนลม ลมลอยอยู่บนไฟ แม้โลกนี้หากเราเจาะพื้นดินลงไปก็จะพบน้ำ ทะลุน้ำก็จะพบกลุ่มก๊าซ ในท่ามกลางกลุ่มก๊าซนั้นก็จะเต็ม

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิการศึกษาเพื่อสันติภาพ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๓.

^{๑๕} ไชย ฦ พล, มนุษย์และการพัฒนาตนเอง, (กรุงเทพมหานคร : ป. สัมพันธ์พาณิชย์, มปป.), หน้า ๘.

ไปด้วย ดิน น้ำ ลม ไฟ ในท่ามกลางความว่างนี้ ได้รวมตัวกันเป็นโลกและจักรวาลและธาตุต่าง ๆ ในโลกรวมตัวกันบับซ้อนยิ่งขึ้น จึงพัฒนามาเป็นชีวิต ดิน น้ำ ลม ไฟ นี้ไม่มีสภาพรู้โดยตัวของมันเอง การที่ไม่มีสภาพรู้นี้เรียกว่า อวิชชา เมื่อไม่มีสภาพรู้จึงเกิดการปะทะแปรเปลี่ยนเวียนวนไปมา เนื่องนิคั เนื่องจากดินเกิดจากน้ำ น้ำเกิดจากลม ลมเกิดจากไฟ ดังนั้น ในดินจึงมีน้ำ ลม ไฟ และเนื่องจาก ดิน น้ำ ลม ไฟ นี้มีความร้อนแฝงอยู่ ดังนั้นหากดินก็ดี น้ำก็ดี ลมก็ดี เกิดเสียดสีกันย่อมสลายตัวแล้วบังเกิดไฟขึ้นได้อีก ดิน น้ำ ลม ไฟ จึงเกิดการหมุนเวียนไปมาเปลี่ยนสถานะตามการรวมตัวและการสลายตัวหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งอาจกล่าวได้ว่าธาตุทั้ง ๔ นี้คือสิ่งเดียวกันเพียงความหนาแน่นต่างกัน ในลักษณะจำเพาะของคุณสมบัติที่เรียกว่า “สถาน” เราอาจกล่าวได้ว่า ลมก็คือไฟที่หนาแน่น น้ำก็คือลมและไฟที่หนาแน่นและดินก็คือน้ำลมไฟที่หนาแน่นมากนั่นเองเมื่อธาตุทั้ง ๔ มีการปะทะ แปรเปลี่ยนไปมา ในบางขณะธาตุทั้ง ๔ เกิดการรวมตัวกันโดยยังคงสถานของตนไว้อยู่ เกิดเป็นประดิษฐกรรมใหม่ขึ้น ซึ่งรวมดิน น้ำ ลม ไฟ ไว้ในนั้นการรวมตัวกันขึ้นนี้เรียกว่า “สังขตะ” ผลของการรวมตัวกันเป็นรูปลักษณะใหม่นี้เรียกว่า “สังขาร” สังขารนี้มีธาตุทั้ง ๔ เป็นองค์ประกอบอยู่ภายใน เนื่องจากสิ่งทั้งหลายในโลกและจักรวาลนี้ มีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลาไม่มีอะไรอยู่นิ่งกับที่ สิ่งต่าง ๆ เกิดมาแล้วก็เสื่อม สลาย แปรสภาพไปเป็นอย่างอื่นตามเหตุปัจจัย ด้วยเหตุนี้สังขารทั้งปวงเมื่อเกิดมาแล้วย่อมตั้งอยู่ขณะหนึ่งก็ต้องแตกสลายไป ไม่มีสิ่งใดดำรงอยู่ได้ตลอดนิรันดระเพราะทุกสิ่งทุกอย่างต่างอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ต่างอิงอาศัยกันเป็นไปตามหลักความจริงของหลักปฏิจสมุปบาททั้งนั้น

๔.๓ หลักปฏิจสมุปบาทกับการตั้งอยู่ตามกฎธรรมชาติของโลกและจักรวาล

หลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทที่มีเนื้อหาที่กล่าวถึงธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาลล้วน ๆ นั้น ซึ่งเป็นกฎของธรรมชาติเกิดขึ้นอย่างไรก็ตั้งอยู่อย่างนั้นตามกฎของธรรมชาติ เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เป็นเอง ไม่เกี่ยวกับอำนาจเหนือธรรมชาติหรืออำนาจของเทพเจ้าต่าง ๆ แต่อย่างใดตามความเป็นไปของสรรพสิ่งนั้น ๆ ล้วนแต่ดำเนินไปตามกฎแห่งเหตุผล ที่เป็นระเบียบสม่ำเสมอ ที่เรียกว่า หลักปฏิจสมุปบาท ที่ว่า เพราะสิ่งนี้มีเป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงมีสภาวะเช่นนี้แหละที่สร้างสรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้นมา สภาวะที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้คือความเป็นไปในธรรมชาติ ของธรรมชาติ โดยธรรมชาติอย่างเป็นธรรมชาติ ธรรมนิยาม สิ่งต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อเหตุปัจจัยแห่งการเกิดของสิ่งนั้นมีเพียงพอ สรรพสิ่งในโลกและจักรวาลวิวัฒนาการและดับสลายไปตามกฎธรรมดานี้

หลักปฏิจสมุปบาทหรือกฎที่ปปัจจัยตาเป็นกฎธรรมชาติที่มีอยู่ตลอดเวลา เป็นกฎเกณฑ์ที่แน่นอนตายตัว ที่ทำให้เกิดปรากฏการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นในโลกและจักรวาลจึงมีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนในธรรมชาติประจำตัวอยู่แล้ว พร้อม ๆ กับการเกิดขึ้นของโลก มันเป็นสิ่งที่มีเองเป็นเอง ไม่

มีใครตั้งขึ้นหรือเปลี่ยนแปลงมันได้ แม้จะไม่มีใครรับรู้ มันก็เป็นของมันอยู่อย่างนั้น ดังพระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสยืนยันไว้ว่า^{๑๖} “ตถาคตทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ชาติุนั้น ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมเนียม ธรรมเนียม คือ หลักอัมปิปปัจจยา ตถาคตตรัสรู้เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นหลัก เปิดเผยแจกแจง ทำให้เข้าใจง่าย และตรัสว่า จงคูสิ”

การอธิบายสรรพสิ่งตามหลักปฏิจจสมุปบาทหรือหลักอัมปิปปัจจยาตา เป็นการพิจารณาในแง่ของกระบวนการธรรมชาติที่ว่าด้วยตัวกฎหรือสภาวะล้วน ๆ ซึ่งเป็นการอธิบายตามแนวของเหตุผลอย่างกว้าง ๆ ตลอดทั้งกระบวนการ ไม่มีการกล่าวถึงสิ่งเฉพาะใด ๆ กล่าวคือไม่ระบุว่าสิ่งนี้คืออะไร จึงสามารถนำไปอธิบายถึงธรรมชาติของสิ่งต่าง ๆ ได้อย่างกว้างขวาง เพราะเป็นการแสดงเหตุผลกลาง ๆ ว่าสิ่งทั้งหลายมีอยู่ด้วยอาศัยปัจจัย ซึ่งเป็นเพียงการอธิบายให้เห็นความคลี่คลายขยายตัวแห่งกระบวนการธรรมชาติในทางวิวัฒนาการขึ้น และเสื่อมสลายไปตามเหตุปัจจัยล้วน ๆ ตามธรรมชาติ กฎอัมปิปปัจจยาตาหรือหลักปฏิจจสมุปบาทจึงถือได้ว่า เป็นกฎธรรมชาติ ที่สามารถอธิบายกระบวนการการเกิดดับของสรรพสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตได้อย่างกว้างขวาง ปราภฏการณ์ของธรรมชาติทั้งสิ้น ไม่ว่าจะมีเกิดขึ้น ณ ที่ใด ๆ ก็ตาม จะต้องเป็นไปตามเหตุ ตามปัจจัย เมื่อมีสิ่งนี้เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งนี้ สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เหลือว ไปทางไหนให้รอบ ๆ ทั้งโลก ทั้งทั้งจักรวาล หรือว่าจนหมดอะไร ๆ ที่มันมีอยู่ จะพบแต่ว่า “สิ่งมีสิ่งนี้ สิ่งมีสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น”^{๑๗} โลกเกิดขึ้นก็เพราะความที่สิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัยสิ่งมีชีวิตเกิดขึ้นก็เพราะความที่สิ่งนี้สิ่งนี้เป็นปัจจัย สรรพสิ่งทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตล้วนแต่เกิดขึ้น ดำเนินไป ตามหลักที่ว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมีทั้งสิ้น ดังหลักคำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ในรูปของธรรมชาติ มีอยู่ ๒ หมวด คือ ไตรลักษณ์และปฏิจจสมุปบาท ซึ่งจริง ๆ แล้ว คำสอน ๒ หมวดนี้ก็ถือได้ว่าเป็นกฎเดียวกันนั่นเอง แต่แสดงในลักษณะคนละแง่หรือคนละแนว เพื่อให้มองเห็นความจริงอย่างเดียวกัน คือ ไตรลักษณ์ มุ่งแสดงลักษณะของสิ่งทั้งหลายซึ่งปรากฏให้เห็นเป็นอย่างนั้นในเมื่อสิ่งนั้นเป็นไปโดยอาการที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบต่อกันตามหลักปฏิจจสมุปบาท หลักปฏิจจสมุปบาทก็มุ่งแสดงถึงอาการที่สิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอาศัยกันเป็นปัจจัยต่อกันและกันเป็นกระแสตามหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสองสายคือ สายเกิดที่เรียกว่า สมุทยวาร คือ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มิจจาปฏิบัติทาหรือทางปฏิบัติผิด และสายดับเรียกว่า นิโรธวาร คือ ความดับไปแห่งกองทุกข์ทั้งมวล เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สัมมาปฏิบัติทาหรือการปฏิบัติที่ถูกต้อง และหลักปฏิจจสมุปบาททั้งสองสายเป็นการอธิบายกระบวนการการเกิดดับของทุกข์และสรรพสิ่งในโลกที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยไม่ระบุหัวข้อธรรมเป็นกฎความสัมพันธ์เชิงสาเหตุและผล ได้แก่

^{๑๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๒๕-๒๖.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, อัมปิปปัจจยา, หน้า ๒๓.

ก. สมุทวาร เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

ข. นิโรธวาร เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ (ด้วย)^{๑๘}

ซึ่งจากข้อความดังกล่าว สามารถพิจารณาได้เป็น ๒ ช่วง ช่วงแรก แสดงความเกิดขึ้นของสรรพสิ่ง ส่วนช่วงที่ ๒ แสดงความดับของสรรพสิ่ง ทั้งสองมีลักษณะความเป็นเหตุและผลเหมือนกัน และบ่งบอกให้เห็นว่าสรรพสิ่งมิได้ดำเนินไปโดยลำพังตัวเอง แต่ทุกสิ่งดำเนินไปในลักษณะอิงอาศัยกัน ในแง่ที่หนึ่งเป็นเหตุ และอีกหนึ่งเป็นผล ยิ่งไปกว่านั้นความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันในเชิงเหตุและผล ยังเป็นความสัมพันธ์ในเชิงเงื่อนไขที่จำเป็น มีความเป็นระเบียบสม่ำเสมอและแน่นอน ในข้อที่กล่าวถึงขบวนการของเหตุปัจจัยนั้น “ไม่มีสิ่งใดในโลกเป็นสิ่งที่สมบูรณ์ (Absolute) ทุกอย่างเป็นสภาพอาศัยซึ่งกันและกันสัมพันธ์กันและกัน”^{๑๙} และมุ่งให้เห็น คุณค่าของสิ่งต่าง ๆ ที่เอื้อประโยชน์ต่อกันเป็นการเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุปัจจัยต่าง ๆ และมีอยู่อย่างสัมพันธ์กันนั่นเอง ด้วยเหตุที่เป็นความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยนี้อาจเขียนสรุปหลักการนี้ด้วยประโยคที่ว่า

ก. สมุทวาร เมื่อมี ก ก็มี ข เมื่อ ก เกิดขึ้น ข จึงเกิดขึ้น

ข. นิโรธวาร เมื่อไม่มี ก ก็ไม่มี ข เมื่อ ก ดับ ข ก็ดับ

จะเห็นได้ว่าประโยคดังกล่าวชี้ให้เห็นลักษณะพื้นฐานที่สำคัญของหลักปฏิจจสมุปบาทว่าสรรพสิ่งล้วนมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันอิงอาศัยกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุสิ่งหนึ่งเป็นผล ดังนั้นสิ่งทั้งหลายไม่ว่าคน สัตว์ สิ่งของ ต้นไม้ ภูเขา บ้าน รถ หรือแม้แต่โลกที่เราอาศัยอยู่ก็ล้วนแต่ต้องตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือสามัญลักษณ์ คำว่า ไตรลักษณ์ แปลว่า ลักษณะ ๓ ประการ ส่วนคำว่าสามัญลักษณ์ แปลว่าลักษณะทั่ว ๆ ไป ความเป็นไปต่าง ๆ ตามธรรมชาติของสิ่งทั้งหลายทั้งปวงนั้น นอกจากจะอาศัยความสัมพันธ์เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายจึงจะสามารถเกิดขึ้นได้ แม้แต่ปัจจัยเองก็ยังคงอาศัยเหตุปัจจัยย่อยลงไปอีก ซึ่งต่างก็ไม่มีตัวตนเป็นอิสระล้วนตกอยู่ในลักษณะ ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตนแท้จริง และซึ่งความไม่มีตัวตนที่แท้จริงนี้เอง จึงเป็นไปตามกฎของธรรมชาติเป็นอย่างไรก็เป็นอย่างนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ตามกฎของธรรมชาติ

๔.๔ หลักปฏิจจสมุปบาทกับความมีระเบียบแน่นอนของโลกและจักรวาล

ความเป็นระเบียบกฎเกณฑ์ที่แน่นอนของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งเรียกว่า ฆัมมนิยามตาหรือหลักปฏิจจสมุปบาท ซึ่งมีความหมายว่า ความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอนของกฎธรรมชาติ ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติ

^{๑๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๕. ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

^{๑๙} สนิท ศรีสำแดง, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์นิลนารการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๘.

ก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นแล้วจึงบอก แสดงบัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่าย สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๒๐} ดังนั้น ถ้าถามว่าโลกและจักรวาลย่อมเป็นไปอย่างไร คำตอบตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทก็คือ โลกและจักรวาลทั้งปวงย่อมดำเนินไปตามกฎเดียวกันหมดคือกฎแห่งธัมมนิยามคาหรือหลักปฏิจจสมุปบาท โลกและจักรวาลต่างก็ถูกควบคุมอยู่ด้วยกฎของปฏิจจสมุปบาททั้งสิ้น กฎแห่งปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นไม่ใช่กฎของเทพเจ้าหรือไม่ใช่กฎหมาย และไม่ใช่กฎของมนุษย์คนใดคนหนึ่งตั้งขึ้นเพื่อตนเองหรือหมู่คณะสังคม แต่กฎแห่งปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎที่มีอยู่แล้วอย่างนั้น เป็นกฎสากลไม่ขึ้นอยู่กับการเหตุการณ์ สถานที่ กาลเวลา บุคคลหรือสังคม กฎแห่งปฏิจจสมุปบาทของโลกและจักรวาล สามารถนำมาใช้อธิบายเหตุการณ์ต่าง ๆ ของโลกและจักรวาลได้ ไม่ใช่ครอบคลุมเพียงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่อาจแก้ไขเปลี่ยนแปลงหรือยกเลิกไปได้

ในพุทธปรัชญาเถรวาทถือว่ากฎแห่งปฏิจจสมุปบาทเป็นคำสอนที่มีความสำคัญมาก มีความสัมพันธ์กับหลักคำสอนอื่น ๆ ทั้งหมด โดยเฉพาะอย่างยิ่งคำสอนทางวิทยาศาสตร์ ทำนองเดียวกันกับที่นักวิทยาศาสตร์ ถือว่ากฎแห่งความโน้มถ่วงเป็นกฎที่มีความสำคัญมาก เพราะเป็นกฎธรรมชาติที่นำไปอธิบายสิ่งต่าง ๆ ไปตามธรรมชาติได้ เช่น ใบไม้ที่หล่นลงสู่พื้น ใต้น้ำที่ลอยอยู่บนบรรยากาศ น้ำที่ขังอยู่ในตุ่ม เด็กที่ตกจากบันได แมวที่กระโดดจากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งในระนาบเดิม คือ ไม่อาจกระโดดขึ้นไปหยุดอยู่ตรงที่ใดที่หนึ่งในอากาศตามใจชอบ และการวิ่งไปของลูกปืนในอากาศ ตลอดถึงการเคลื่อนไหวที่อยู่ในวงจรของดาวพระเคราะห์ เป็นต้น ต่างล้วนถูกควบคุมด้วยกฎของความโน้มถ่วงทั้งสิ้น กฎแห่งปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีความกว้างมากและละเอียดลึกซึ้ง การเข้าใจหลักปฏิจจสมุปบาทได้น้อยหรือมากขึ้นอยู่กับภูมิธรรมของแต่ละบุคคล และความหมายของกฎแห่งกรรมโดยนัยกว้าง ๆ ก็คือกฎของเหตุผลนั่นเอง กฎแห่งเหตุผลนี้ มีสาระสำคัญที่ควรศึกษาวิเคราะห์ให้เข้าใจแจ่มแจ้งยิ่งขึ้นไป คำสอนในพุทธปรัชญาเถรวาทที่แสดงถึงกฎแห่งเหตุและผลในธรรมชาตินั้น ก็คือ หลักปฏิจจสมุปบาทหรือหลักอิทัปปัจจยา ดังนี้

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ^{๒๑}

ตามกฎแห่งหลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่เป็นเหตุและผลในธรรมชาตินั้นถือว่า ความเป็นไปของธรรมทั้งหลายหรือปรากฏการณ์ของโลกและจักรวาลนั้น เป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่

^{๒๐} อ.จ.ด.ก. (ไทย) ๒๐/๕๖๖/๓๒๒-๓๒๓.

^{๒๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๗/๗๕. ส.น. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

อย่างไรเหตุปัจจัย เป็นอย่างมีระเบียบ ไม่ใช่อย่างไร้ระเบียบ เป็นไปตามเหตุและผล ไม่ใช่อย่างไรเหตุผล และไม่ใช่ด้วยอำนาจใด ๆ คลับันดาล หรือตามความต้องการของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง และจะเห็นได้ว่า ความรู้เกี่ยวกับข้อเท็จจริงอันเป็นที่มาของปรากฏการณ์ต่าง ๆ เป็นเรื่องของการเชื่อมโยงจากเหตุไปหาผลหรือจากผลไปหาเหตุ ซึ่งเป็นเรื่องของกฎปฏิจจสมุปบาทในความหมายที่เป็นกฎแห่งเหตุและผลในธรรมชาติทั้งสิ้น ความรู้ทางวิทยาศาสตร์มิใช่เป็นเรื่องที่นักวิทยาศาสตร์คิดเอาเอง แต่เป็นข้อเท็จจริงหรือความจริงที่มีอยู่แล้วในธรรมชาติ ซึ่งมีอยู่แล้วอย่างนั้น ไม่ใช่เป็นเรื่องที่ใคร ๆ คิดเอาเอง จากความรู้ในเรื่องที่เป็นเหตุและผลของกันและกันนี้เอง ทำให้มนุษย์สามารถสร้างปรากฏการณ์ทางธรรมชาติบางอย่างขึ้นมาได้ เช่นการสร้างฝนเทียม การผสมเทียมโคและสัตว์อื่น ๆ เป็นต้น คือเมื่อต้องการให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์ใดขึ้น ก็สร้างเหตุที่ทำให้เกิดผลหรือปรากฏการณ์ใดขึ้นก็ทำลายหรือดับเหตุที่ทำให้เกิดผลในธรรมชาติเช่นนั้นเสีย โลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความเป็นไปอย่างมีระเบียบกฎเกณฑ์ที่แน่นอนดังลักษณะโครงสร้างของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทคือ

ความเป็นระเบียบที่แน่นอนลักษณะของโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท โลกคือแผ่นดินอันเป็นที่อยู่อาศัยของสรรพสัตว์ ตามนัยแห่งคัมภีร์โลกบัญญัติกล่าวว่า^{๒๒} โลกคือแผ่นดิน มีพื้นฐานโดยรอบเหมือนถาดสำริด หรือเหมือนหม้อดินเผา มีภูเขาจักรวาลเป็นขอบเขตของแผ่นดินใหญ่เหมือนขอบปากภาชนะสำริด ภูเขาหลวงสินธุอยู่ตรงกลางแผ่นดินใหญ่ เหมือนคุมของภาชนะสำริด ภูเขาสินธุดังกล่าวมีฐานตั้งเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสเหมือนเสาหรือแผ่นกระดาน โลกเป็นศูนย์กลางของจักรวาล โลกมนุษย์มีฐานกลม โลกคือแผ่นดิน มีความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ บางทีก็เรียกว่า แผ่นดินใหญ่ หรือ มหาปฐวี ตั้งอยู่บนน้ำ มีลักษณะเป็นแผ่นกลมเหมือนกลองแบน มีเส้นผ่านศูนย์กลาง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ แผ่นดินใหญ่นี้เอง คือ จักรวาล พื้นผิวข้างบนเป็นที่อยู่อาศัยของมนุษย์ มีภูเขาพระสุเมรุ หรือภูเขาสินธุเป็นจุดศูนย์กลาง มหาปฐวีแบ่งออกเป็นสองชั้นหนาเท่ากัน คือ ๑๒๐,๐๐๐ โยชน์ ชั้นบนเรียกว่า แผ่นดินผืน ชั้นล่างเรียกว่า แผ่นดินศิลา^{๒๓} อีกประเด็นที่น่าสนใจ คือ โลกคือแผ่น ดินนี้ตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม และลมตั้งอยู่บนอากาศ ประเด็นนี้เป็นการบ่งชี้ถึงการมีอยู่ของโลกในเบื้องล่างแผ่นดินลงไป หรือว่ามุ่งอธิบายโลกออกไปจากโลกโดยรอบ ดังนั้นลักษณะโลกในพุทธปรัชญาเถรวาท โลกมีฐานกลม โลกคือแผ่นดิน มีความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ บางทีก็เรียกว่า แผ่นดินใหญ่ หรือมหาปฐวี ตั้งอยู่บนน้ำ มีลักษณะเป็นแผ่น มีเส้น

^{๒๒} กรมศิลปากร, *โลกบัญญัติ*, ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรไทย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๕.

^{๒๓} ศึกษาเพิ่มเติมใน วิ.อ. (ไทย) ๑/๑๔๘-๑๕๐. ที.ป.อ. (ไทย) ๓/๘๒-๘๕. ระวี ภาวิไล, *โลกทัศน์ ชีวทัศน์ เปรียบเทียบ วิทยาศาสตร์ กับ พุทธศาสนา*, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๔๓), หน้า ๓๒.

ผ่านศูนย์กลาง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ แผ่นดินใหญ่นี้ คือ จักรวาล พื้นผิวข้างบนเป็นที่อยู่ของมนุษย์ มี ภูเขาพระสุเมรุ หรือภูเขาสิเนรุเป็นจุดศูนย์กลาง มหาปฐวี แบ่งออกเป็นสองชั้นหนาเท่ากัน คือ ๑๒๐,๐๐๐ โยชน์ ชั้นบนเรียกว่า แผ่นดินฝุ่น ชั้นล่างเรียกว่า แผ่นดินศิลา

ส่วนความเป็นระเบียบแน่นอนลักษณะของโครงสร้างจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาท ก่อกำเนิดมาจากความว่างเปล่าหรือมีอากาศธาตุรองรับอยู่แล้ว เกิดมีสรรพสิ่งขึ้นในจักรวาลภายใต้ที่ว่างนั้น จักรวาลเมื่อก่อกำเนิดขึ้นแล้วมีโครงสร้างหรือสิ่งที่ประกอบกันขึ้นเป็นจักรวาลคือ (๑) **แผ่นดิน** ที่ว่านี้มีความหนาประมาณ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ บางที่เรียกว่า แผ่นดินใหญ่ หรือ มหาปฐวี ตั้งอยู่บนน้ำ มีลักษณะเป็นแผ่นกลมเหมือนกลองแบน มีเส้นผ่านศูนย์กลาง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (๒) **น้ำ** ที่รองรับแผ่นดินนี้ไว้ มีประมาณ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ ความหนาของน้ำนี้มีประมาณ ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ เท่ากัน และน้ำที่วางนี้ตั้งอยู่บนลมหรือลมโอบอุ้มเอาไว้^{๒๔} (๓) **ลม** ลมเป็นที่รองรับน้ำไว้นั้น พัดพุ่งขึ้นจรดท้องฟ้า สูง ๘๖๐,๐๐๐ โยชน์ ลมที่วางนี้ตั้งอยู่ภายในอากาศธาตุ หรืออวกาศ เป็นนัยบ่งชี้ว่า ลอยอยู่ในอากาศ ทั้งแผ่นดิน น้ำ และลม ที่มีความสัมพันธ์กันต่างอิงอาศัยกันและกันด้วยอาการดังนี้ เป็นความดำรงอยู่ของโลกมนุษย์^{๒๕} นั้นเอง (๔) **ภูเขาสิเนรุ** ภูเขาสิเนรุมีความสูงกว่าบรรดาภูเขาทั้งหลาย สูงถึง ๘๔,๐๐๐ โยชน์ และหยั่งลึกลงห้วงมหรณพอีก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ยาว ๘๔,๐๐๐ โยชน์^{๒๖} ข้างทิศปราจีนของภูเขาสิเนรุเป็นเงิน ข้างทิศทักษิณเป็นแก้วมณี ข้างทิศปัจฉิมเป็นแก้วพลี ข้างทิศอุดรเป็นทอง^{๒๗} ข้างทิศอุดรนั้นเป็นข้างที่ดูเพลินเพราะเป็นทอง ภายใต้ภูเขาสิเนรุเป็นภพที่อยู่ของพวกอสูรที่ถูกกลวงของท้าวสักกะและเหล่าเทพจับโยนลงมาจากภพดาวดึงส์อันเป็นที่อยู่เดิม จนต้องลงมาอยู่ใต้ภูเขาสิเนรุ (๕) **ภูเขาสัตตปริภันท์** เป็นภูเขาใหญ่ ๗ ลูก คือ ยุคันธร อธิสินธร กรวิกะ สุทัตสนะ เนมินธร วินันตกะ อัสดกัณณะ เป็นของทิพย์วิจิตรด้วยรัตนะต่าง ๆ หยั่งลึกลงในห้วงมหรณพและสูงขึ้นไปเบื้องบนตามลำดับ จากประมาณแห่งภูเขาสิเนรุทั้งเบื้องล่างและเบื้องบน ตั้งเรียงรายอยู่เหมือนวงแหวนรอบภูเขาสิเนรุ (๖) **ภูเขาหิมวันต์** ภูเขาหิมวันต์ หรือหิมพานต์ ตั้งอยู่ตอนเหนือชมพูทวีป มีความสูง ๕๐๐ โยชน์ มีความยาวและความกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ มียอดเขา ๘๔,๐๐๐ ยอด งอดงามด้วยแม่น้ำ ๕๐๐ สายที่ไหลอยู่โดยรอบในบริเวณภูเขาหิมวันต์ เป็นป่าดงใหญ่ปกคลุมรั่มมรมด้วยรุกขชาติ วิจิตรด้วยแม่น้ำ ๕ สาย คือ แม่น้ำคงคา, แม่น้ำยมนา, แม่น้ำอวิรวดี, แม่น้ำสระภู, แม่น้ำมहि, และมีสระใหญ่ ๗ สระ คือ สระอนโคต, สระกัณณมุณห์, สระรถการ, สระฉัททันต์,

^{๒๔} ปรุฑม บุญศรีตัน, **พุทธอภิปรัชญา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, เชียงใหม่ : มรดกล้านนา, ๒๕๕๓), หน้า ๔๔.

^{๒๕} อ้างแล้ว.

^{๒๖} อง.สตุตค. (ไทย) ๒๓/๖๓/๘๔. และกรมศิลปากร, **โลกบัญญัติ**, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๒๗} ที.ปา.อ. (ไทย) ๒๓/๒๔๖.

สระคุณา, สระมันทาภินี, สระทิหปปาตะ^{๒๘} เป็นต้น (๗) ภูเขาจักรวาล ภูเขาจักรวาลยังลงในห้วงมหรรณพ ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงขึ้นไป ๘๒,๐๐๐ โยชน์ เรียกว่า จักรวาลบรรพต เขาจักรวาลนี้ตั้งอยู่ล้อมรอบจักรวาล เป็นกำหนดที่สุดเขตของจักรวาลหนึ่ง ๆ (๘) **ดวงอาทิตย์**^{๒๙} วัดโดยตรง ส่วนยาวส่วนกว้าง ส่วนสูง มีประมาณ ๕๐ โยชน์ วัดโดยรอบวงยาว ๒๕๐ โยชน์ เกิดขึ้นก่อนดวงจันทร์ดวงอาทิตย์อยู่ในวิมานที่ภายในทำด้วยทอง วิมานภายนอกล้อมรอบด้วยแก้วผลึก ทั้งภายในและภายนอกร้อนจัด (๙) **ดวงจันทร์**^{๓๐} วัดส่วนยาวส่วนกว้างและส่วนสูง มีประมาณ ๔๕ โยชน์ วัดโดยรอบวงยาว ๒๔๕ โยชน์ ดวงจันทร์อยู่ในวิมานภายในทำด้วยแก้วมณี วิมานภายนอกล้อมรอบด้วยเงิน ทั้งภายในและภายนอกนั้นมีสภาพเย็น ดวงจันทร์อยู่ข้างล่างดวงอาทิตย์ จากส่วนล่างของพระจันทร์ถึงส่วนบนของดวงอาทิตย์ มีระยะทางถึง ๑๐๐ โยชน์ (๑๐) **สวรรค์ ๖ ชั้น** สวรรค์ คือ ภูมิอันเป็นที่อยู่ของเทวดาเป็นโลกที่อยู่อาศัยแห่งสัปดาห์เป็นทิพย์ มีรัศมีสว่างไสวรอบกายตลอดเวลา เหตุที่ทำให้มาเกิดเป็นเทวดาเพราะสร้างบุญกุศลไว้เมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์เมื่ออุบัติขึ้นก็ตั้งอยู่ในวัยหนุ่มสาวทันที เรียกว่าถือกำเนิดแบบโอปปาติกะ ส่วนจะอุบัติขึ้น ณ สวรรค์ชั้นไหน เป็นเทวดาประเภทใด อยู่ในฐานะอะไรนั้น ขึ้นอยู่กับบุญที่ตนเองสั่งสมมาเมื่อครั้งยังเป็นมนุษย์ ประกอบไปด้วย สวรรค์จาตุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ สวรรค์ชั้นยามา สวรรค์ชั้นดุสิต สวรรค์ชั้นนิมมานรดี สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี^{๓๑} (๑๑) **พรหม ๒๐ ชั้น** พรหม คือ ผู้ที่มีความเจริญอยู่ด้วยคุณพิเศษ มีมานเป็นต้น รูปร่างของพรหมนั้นไม่ปรากฏว่าเป็นหญิงหรือชาย พรหมไม่มีกามฉันทะอย่างหยาบ อย่างไรก็ตามก็ยังมีรูปร่างคล้ายชายมากกว่า ผู้ที่เจริญสมาธิภาวนาจนกระทั่งเข้าถึงรูปฌาน เมื่อละโลกแล้วจะมาบังเกิดเป็นรูปพรหมอยู่ในรูปภพ ซึ่งระดับความแก่อ่อนของฌานนั้นก็แตกต่างกันไปตามชั้นที่อยู่ มี ๒ พวก^{๓๒} คือ รูปพรหม และ อรูปพรหม แยกเป็นชั้นได้ ๒๐ ชั้น คือ พรหมปาริสาชชา พรหมบุโรหิตา มหาพรหมา พรหมปริตรดาภา พรหมอัปมาณภา พรหมอาภัสสรา พรหมปริตตสุภา พรหมอัปมาณสุภา พรหมสุภิกินหา พรหมเวหฬผลา พรหมอัสถุญญิตตดา พรหมอวิหา พรหมอดัปปา พรหมสุทัสสา พรหมสุทัสสี พรหมอกนิฐฐ พรหมชั้นอากาศาณัญญาตนภูมิ พรหมชั้นวิญญานัญญาตนภูมิ พรหมชั้นอาภิญญัญญาตนภูมิ พรหมชั้นเนวสัณญานาณัญญาตนภูมิ (๑๒) **นรก** มีมากมายหลายขุมแต่ละขุมก็จะแตกต่างกันไปตามผลกรรมของแต่ละคนที่ได้ไปเสวยกรรมจำนวนนรกทั้งหมด ๔๕๗ ขุม

^{๒๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๘๕-๕๑.

^{๒๙} อ.จ. สุตตค. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖.

^{๓๐} ปุตุตม์ บุญศรีรัตน์, **พุทธอภิปรัชญา**, หน้า ๕๐.

^{๓๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๖๘๑/๕๓๑.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (กรุงเทพมหานคร

ได้แก่ มหานรก ๘ ขุม นรกป่า ๑๖ X ๘ = ๑๒๘ ขุม ยมโลกนรก ๘ X ๔๐ = ๓๒๐ ขุม (๔ ทิศ ทิศละ ๑๐ ขุม = ๔๐ ขุม) โลกัตนรก ๑ ขุม เพราะฉะนั้นรวมนรกได้ทั้งหมด ๔๕๖ ขุม (๑๓) ทวีปทั้ง ๔ ได้กำหนดขนาดทวีปตั้งแต่ภายนอกเขาอัสสกันออกมาถึงที่ตั้งชมพูทวีปได้ ๑๖,๕๐๓ โยชน์ วัดจากที่ตั้งชมพูทวีปออกไปถึงเขาจักรวาลได้ ๒๐๓,๑๙๑ โยชน์ ทวีปทั้ง ๔ อยู่กลางโลณสมุทรมีทวีปบริวาร ๒,๐๐๐ แวดล้อมทวีปใหญ่ ตั้งอยู่ในโลณสมุทรมีทวีปใหญ่ ๔ ทวีป คือ ชมพูทวีป อมรโคยานทวีป ปุพพิเทหทวีป อุตตรกุรุทวีป (๑๔) ทวีปเล็ก ที่เป็นบริวารรายล้อมทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อีกทวีปละ ๕๐๐ ทวีป รวมเป็น ๒,๐๐๐ ทวีป^{๓๓}นั่นเอง (๑๕) มหาสมุทรทั้ง ๔ ประกอบไปด้วย นีลสาคร, จีรสาคร, พลีสสาคร, ปีตสาคร, กำหนดด้วยรัศมีภูเขาสินธุ^{๓๔} ภายในรัศมีที่มาบรรจบกันแต่ละกลุ่มรัศมีจัดเป็นหนึ่งมหาสมุทรจึงกลายเป็นมหาสมุทรทั้ง ๔ ที่ล้อมภูเขาสินธุอยู่

ดังนั้นไม่ว่าจะเป็นลักษณะของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทจะเป็นโลกและจักรวาลขึ้นมาจะต้องไปประกอบไปด้วยสิ่งต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้กล่าวขึ้นมาถือเป็นความมีระเบียบที่แน่นอนจะขาดตัวหนึ่งตัวใดไปถือว่าไม่สมบูรณ์ เหมือนดังองค์ประกอบของหลักปฏิจจสมุปบาททั้ง ๑๒ ข้อต่างก็เป็นปัจจัยเนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นความมีระเบียบที่แน่นอนตายตัวคือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี จนถึง เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งปวงนี้ จึงมีด้วยประการฉะนี้^{๓๕} นี่คือการเป็นระเบียบที่แน่นอนของหลักปฏิจจสมุปบาทซึ่งโลกและจักรวาลก็เช่นเดียวกัน

๔.๕ หลักปฏิจจสมุปบาทกับกระบวนการวิวัฒนาการของโลกและจักรวาล

หลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท สามารถอธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลงของสิ่งต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดีทั้งกระบวนการสายเกิดหรือสายดับก็ตาม การอธิบายปฏิจจสมุปบาทในสายเกิดและสายดับมิได้หมายความว่า เป็นกระบวนการในทางเจริญหรือทางเสื่อมแต่อย่างใด หากแต่ว่าเป็นกระบวนการที่ดำเนินไปข้างหน้าทั้งสิ้น ที่แยกเป็นสายเกิดและสายดับนั้นเพื่อให้เห็นว่าในหลักของพุทธปรัชญาเถรวาท พระพุทธเจ้าทรงมุ่งสอนให้ประพฤติปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ เพราะกฎธรรมชาติที่เรียกว่าปฏิจจสมุปบาทบ่งบอกไว้อย่างชัดเจนว่าทุกสิ่งทุกอย่างล้วนเป็นของไม่เที่ยง มีเกิด มีดับ เป็นของธรรมดา หลักปฏิจจสมุปบาทยังเป็นวิธีการมองโลกและจักรวาลตามวิถีแห่งพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งพุทธสาวกทั้งหลายถือว่าเป็นวิธีการมองที่ถูกต้อง และตรงกันกับสภาพที่เป็นจริง

^{๓๓} ปุคัม บัญญัติตัน, พุทธอภิปรัชญา, หน้า ๕๔.

^{๓๔} พระมนตรีย์ สุปุตติโก, จักรวาลวิทยา พุทธศาสนา ศึกษากรณีวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม, หน้า.

๓๘.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๕๓.

ที่สุด ทั้งนี้เพราะว่าโลกและจักรวาลตามแบบปฏิจลสมุปบาทนี้ได้มาจากความเป็นจริง จึงเป็นการถูกต้องที่จะใช้ทัศนะความเป็นจริงไปศึกษาเรียนรู้ และทำความเข้าใจ จึงกล่าวได้ว่าโลกและจักรวาลตามแบบปฏิจลสมุปบาทเป็นวิธีการของพุทธปรัชญา โดยเฉพาะซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากวิธีการแบบอภิปรัชญาตะวันตกโบราณที่พูดถึงสภาวะที่ไกลตัวออกไป

พระพุทธเจ้าทรงถือว่าหลักปฏิจลสมุปบาทเป็นวิธีการที่ถูกต้องอย่างแท้จริง การพิจารณาโลกและจักรวาลที่ดีและการทำความเข้าใจโลกและจักรวาลที่ดี ต้องใช้โลกทัศน์ตามแบบปฏิจลสมุปบาทซึ่งประกอบไปด้วยวิธีวิเคราะห์ ตามแบบของหลักปฏิจลสมุปบาทเสมอ จึงจะสามารถพิจารณาเรียนรู้และทำความเข้าใจโลกและจักรวาลตามสภาพความเป็นจริงได้ และในความเป็นจริงเรื่องการเปลี่ยนแปลงของปรัชญาตะวันตกโดยมากมักจะกล่าวถึงเรื่องวิวัฒนาการแต่คำว่าวิวัฒนาการมิได้หมายความว่าวิวัฒนาการของโลกและจักรวาลเท่านั้น แต่ว่าหมายความว่าเปลี่ยนแปลงทั้งไปที่ก้าวหน้าขึ้นอย่างมีระเบียบที่แน่นอน ที่ว่าเปลี่ยนแปลงก้าวหน้านั้นหมายถึงว่า มีส่วนประกอบที่ซับซ้อนยิ่งขึ้นและมีการจัดระเบียบในระดับสูงขึ้น ในความหมายกว้าง ๆ นี้เป็นการรวมไปถึงวิวัฒนาการของโลกและจักรวาลด้วยเช่นกันและเบื้องหลังกระบวนการทุกอย่างของวิวัฒนาการจะพบพลังผลักดันให้ กระทำการ “สร้างสรรค์” การสร้างสรรค์คือการเกิดขึ้นของสิ่งใหม่โดยความร่วมมือช่วยเหลือกันและกันระหว่างสิ่งที่มีอยู่ก่อน เพราะฉะนั้นมโนภาพเบื้องต้นที่สุดที่จะช่วยให้เราเข้าใจวิวัฒนาการได้ก็คือ ความเห็นแก่ผู้อื่น การช่วยเหลือหรือการร่วมมือกัน จึงเห็นได้ว่ากระบวนการวิวัฒนาการเกิดขึ้นมาได้จำเป็นจะต้องมีเรื่องส่วนตัวเข้ามาแทรกโดยมีจุดมุ่งหมายเหนือตัวขึ้นไปนั่นแหละจึงจะมีความก้าวหน้า วิวัฒนาการมีความหมายอย่างนี้คือหมายถึง มีหลายสิ่งร่วมสัมพันธ์กันทั้งในเวลาและสถานที่ที่ดำเนินกิจกรรมร่วมกันผลก็คือมีสิ่งใหม่เกิดขึ้นมีคุณลักษณะใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นปริมาณที่ดี อินทรีย์ที่ดี สัตว์ที่ดี จะต้องมีการร่วมงานกันและร่วมมือกับสิ่งแวดล้อมด้วย ดังวิวัฒนาการแบบสร้างสรรค์ในปรัชญากระบวนการนั้นเป็นการเปลี่ยนแปลงของคุณสมบัติของธาตุที่มีความสัมพันธ์กันอย่างดี จนเกือบจะเป็นไปไม่ได้เลยที่จะเป็นไปโดยบังเอิญ ถือได้ว่าเป็นการเตรียมตัวล่วงหน้าสำหรับกระบวนการวิวัฒนาการเพียงอย่างเดียว ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าคุณสมบัติที่เข้ากันได้ดีเป็นการเตรียมตัวสำหรับวิวัฒนาการของโลกและจักรวาลในภาคหน้าและการวิวัฒนาการของโลกและจักรวาลหรือที่เรียกว่าวัฏจักรของโลกและจักรวาล โดยความเป็นจริงของโลกและจักรวาล มีการแผ่กระจายแทรกซึมเคลื่อนไหวในโลกและจักรวาล ที่สามารถรับรู้และมีการตอบสนองโดยจิตวิญญาณ ซึ่งมีสติสัมปชัญญะเป็นแดนเกิด และเคลื่อนไหวต่อเนื่องกันอย่างไม่สามารถที่จะแยกหรือย่อส่วนออกจากกันได้ โดยพื้นฐานของความเป็นจริงในด้านแห่งความคิดของจิตวิญญาณในแง่ปรัชญาศาสนา ที่มีมนุษย์เป็นกลางและนำมาประยุกต์ใช้ในชีวิต ทุกชีวิตและทุกสังคมโลก ที่อยู่ในโลกและจักรวาลเดียวกัน ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ถือว่า โลกและ

จักรวาลมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ความเปลี่ยนแปลงที่ว่านี้ มี ๒ ลักษณะ คือ ความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเสื่อมสูญ เรียกว่า สังวิภูฏกัป และความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความเจริญขึ้นมาใหม่ เรียกว่า วิวิภูฏกัป ความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้จะเกิดขึ้นวนเวียนกันไปนับไม่ถ้วนตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันและยังคงเป็นเช่นนั้นต่อไปอีกไม่มีที่สิ้นสุด จนไม่สามารถจะรู้ได้ว่า โลกและจักรวาลนี้ มีจุดเริ่มต้นจุดสิ้นสุดลงเมื่อไหร่ การที่โลกและจักรวาลพินาศไปและเจริญขึ้นมาใหม่นี้หนึ่งรอบเช่นนี้ จัดเป็นหนึ่งมหากัป^{๓๖} หรือ ๔ อสงไขยกัป จัดเป็นหนึ่งมหากัป^{๓๗} ข้อความที่ยืนยันความจริงนี้ พระพุทธเจ้าตรัสถึงการเจริญตามสมบัติจนสัมฤทธิ์ผลได้ตรัสรู้ถึงอุปเพนิวาसानุสตีญาณจนสามารถหยั่งรู้ถึงความเป็นไปของจักรวาลตลอดสังวิภูฏกัปและวิวิภูฏกัปเป็นอันมาก^{๓๘} โลกและจักรวาลจึงนับว่า เป็นสิ่งหนึ่ง ในบรรดาสิ่งที่ไม่สามารถนับได้ เรียกว่า อสงไขย แม้โลกและจักรวาลจะเป็นสิ่งที่ไม่สามารถกำหนดรู้เบื้องต้นและจุดจบก็ตาม แต่สิ่งหนึ่งที่เป็นลักษณะธรรมชาติของโลกและจักรวาล คือ ความเปลี่ยนแปลงทั้งในแง่วิวัฒนาการและในแง่ของการเสื่อมสลาย ความเป็นไปของจักรวาลในลักษณะดังกล่าวนี้ จำแนกออกเป็นช่วงตามระยะเวลาแห่งความเปลี่ยนแปลง ๔ ช่วงเวลา^{๓๙} คือ

(๑) **สังวิภูฏกัป** ช่วงเวลาที่จักรวาลกำลังเสื่อมลง เป็นช่วงเวลาที่มิชอบเขตอันถูกทำลายไปจนถึงพรหมโลกสูงสุด ๓ ลำดับคือ ชั้นอาภัสสรา ชั้นสุภกิณหา และชั้นเวหัปผลา จนไม่มีอะไรเหลือ ซึ่งเขตแดนของการพินาศไปของจำนวนจักรวาลนี้โดยวงกว้างจะมีข้อกำหนดด้วยพุทธเขต คือ อาณาเขต ในบรรดาพุทธเขต ๓ ประการ คือ ชาติเขต ๑ อาณาเขต ๑ และ วิสัยเขต ๑ อันถือเอาการหวนไหวของจักรวาลทั้งหลายเป็นตัวกำหนด คือ ชาติเขตนั่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงประสูติจักรวาลหนึ่งจักรวาลจะสั่นไหว อาณาเขตจะเป็นเขตแดนที่อาณาภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รตนปริตร ขันธปริตร ธชัคคปริตร อาณานาถปริตร โมรปริตรแผ่กว้างออกไปถึงแดนโกฏิจักรวาล ส่วนวิสัยเขตนั่นมีจักรวาลไม่สามารถนับได้^{๔๐} ในระหว่างที่จักรวาลกำลังพินาศไป เหล่าสัตว์ทั้งมนุษย์ สัตว์ เทวดา และสัตว์นรกสัตว์เดรัจฉานจะรีบทำความดีแล้วไปเกิดอยู่ในพรหมโลก บางทศนะว่าพวกสัตว์นรคนั้นจะถูกดวงอาทิตย์ทั้ง ๓ ดวงเผาไหม้ไปหมดสิ้นในสังวิภูฏกัป สังวิภูฏกัปนี้ จำแนกเป็น ๓ ช่วง คือ (๑) เตโชสังวิภูฏกัป ช่วงเวลาจักรวาลนี้ถูกทำลายด้วยไฟ (๒) อาโปสังวิภูฏกัป ช่วงเวลาที่จักรวาลนี้ถูกทำลายไปเพราะน้ำและ (๓) วาโยสังวิภูฏกัป ช่วงเวลาที่จักรวาลถูกลม

^{๓๖} ศึกษาเพิ่มเติมใน พ.ร.บ. (ไทย) ๖/๓๔๖.

^{๓๗} พ.ร.บ. (ไทย) ๓/๑๐๑๕,

^{๓๘} วิ.ม. (ไทย) ๑/๓/๕

^{๓๙} วิ.อ. (ไทย) ๑/๒๘๔-๒๘๕.

^{๔๐} พ.ร.บ. (ไทย) ๓/๑๐๐๕-๑๐๐๖,

(๒) **สังวัฏฐายีกัป** ช่วงเวลาระหว่างที่ไม่มีอะไรเหลืออยู่จนกระทั่งเริ่มมีสรรพสิ่งกำเนิดอีกครั้ง เริ่มตั้งแต่เปลวไฟน้ำและลมที่ทำลายล้างจักรวาลจนหมดสิ้นแล้วอากาศมีมืดเป็นอันเดียวกันทั้งเบื้องบนเบื้องล่าง จากนั้นจึงเกิดมหาเมฆสมบุรณ์ตกลงมาทำให้แสนโกฏิจักรวาลเต็มด้วยน้ำ

(๓) **วิวัฏฐกัป** ช่วงเวลาที่สรรพสิ่งกำลังเจริญขึ้นใหม่อีกครั้ง จนกระทั่งถึงความเจริญเต็มที่ ในช่วงเวลานี้ เหล่าสัตว์จะกลับจากพรหมโลกมาสู่โลกนี้ คือ คราวที่จักรวาลถูกไฟทำลาย เหล่าสัตว์จะลงมาจากอภิสสรพรหม คราวที่จักรวาลถูกน้ำทำลาย เหล่าสัตว์มาจากสุกทินพรหม แล้วเกิดในชั้นอภิสสรพรหมก่อนแล้วจึงลงมายังโลกมนุษย์ และคราวที่จักรวาลถูกลมทำลาย เหล่าสัตว์จากชั้นเวฬุผลพรหมมาเกิดในชั้นสุกทินพรหมและอภิสสรพรหมตามลำดับก่อนแล้วจึงลงมายังโลกมนุษย์ วิวัฏฐกัปนี้ กำหนดเริ่มตั้งแต่มหาเมฆสมบุรณ์ที่ตกเต็มแสนโกฏิจักรวาลแล้ว จากนั้นกำเนิดมนุษย์และสรรพสิ่งมาจนถึงการเกิดขึ้นแห่งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์

(๔) **วิวัฏฐายีกัป** ช่วงเวลาระหว่างที่กัปเจริญขึ้นมาสมบุรณ์เต็มที่แล้วกลับเข้าสู่ช่วงเวลาแห่งความเสื่อมอีก เริ่มตั้งแต่การปรากฏขึ้นแห่งดวงอาทิตย์และดวงจันทร์แล้ว มนุษย์ได้วิวัฒนาการทั้งพฤติกรรมด้านการบริโภค อุปโภค การเมืองการปกครอง ตลอดจนการแบ่งออกเป็น ชนชั้นวรรณะทางสังคมตามนัยที่กล่าวในอัครคัมภีร์สูตร ช่วงนี้พระพุทธเจ้า จะทรงอุบัติขึ้นและพระปัจเจกพระพุทธเจ้า จะไม่เกิดขึ้นในช่วงเวลาที่พระพุทธเจ้า ทรงอุบัติขึ้น^{๔๐} การพิณาสและการวิวัฒนาการของจักรวาล โลก มนุษย์และสรรพสิ่งในจักรวาล ตามทัศนะพุทธปรัชญาจะหมุนเวียนกันไปอย่างนี้ไม่มีที่สิ้นสุด ทั้งไม่ปรากฏเบื้องต้นให้เห็น การนำเสนอแนวคิดเรื่องการกำเนิดขึ้นแห่งจักรวาล โลก มนุษย์และสรรพสิ่งนั้น พุทธปรัชญามีได้นำเสนอว่าปฐมเหตุอันเป็นต้นกำเนิดแต่อย่างใด หากแต่นำเสนอในลักษณะที่เป็นวัฏจักรที่เป็นวิวัฒนาการขึ้นมาแล้วก็ดำรงอยู่ชั่วระยะหนึ่งแล้วเข้าสู่ความเสื่อมพิณาสไปตามเหตุปัจจัยดังกล่าวแล้วก็กลับมาวิวัฒนาการเจริญขึ้นมาอีกอย่างนี้เรื่อยไป

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ช่วงการวิวัฒนาการเปลี่ยนแปลงของกัปโลกและจักรวาลจะวนเวียนมากไม่ว่าในด้านเศรษฐกิจ ด้านสุขภาพจิต สุขภาพกาย จะมีการปั่นป่วนมีปัญหา จนสรรพสัตว์ทั้งหลายทนไม่ไหวพากันล้มตายไปเรื่อย ๆ แทบจะสูญพันธุ์ไปเลยก็มี ต้นเหตุต่าง ๆ มันเกิดมาจากกิเลสคล้อยคลึงกันกับอดีต คือ ในสมัยที่กัปแตกสลายและกลับคือขึ้นมาใหม่เรียกว่า “ช่องว่างระหว่างกัป” ช่วงนี้จะมีปัญหามาก ซึ่งเรียกว่าวัฏจักรของจักรวาล ที่มีการหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ไม่มีการหยุดยั้งซึ่งมันเป็นไปอย่างนั้นเองตามเหตุปัจจัย หรือกฎธรรมชาติที่วางไว้อย่างเป็นระบบ เป็นระเบียบ เป็นแบบแผน ใครจะหยุด จะยกเลิก หรือเพิ่มเติมให้มากหรือจะลดให้น้อยลงก็ไม่ได้ เพราะมันเป็นกฎของธรรมชาติหรือกฎของโลกและจักรวาล แต่เราควรศึกษาให้เข้าใจถึงกฎ

^{๔๐} พ.อ.ป.อ. (ไทย) ๘/๒๓๒.

ของธรรมชาติเพราะไม่อย่างนั้นแล้ว ตัวเราจะสร้างปัญหาเพิ่มให้กับธรรมชาติและปัญหานั้นจะย้อนมาส่งผลให้กับเราโดยไม่รู้จักรบ ซึ่งจะเป็นวัฏจักรวนเวียนกันอยู่อย่างนี้

๔.๖ หลักปฏิจางสมุปปาทกับความไม่เที่ยงของโลกและจักรวาล

โลกและจักรวาลก่อกำเนิดขึ้นมาอย่างมีเหตุปัจจัย “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด” สรรพสิ่งที่มีอยู่ในโลกล้วนมีกำเนิดและดำเนินไปด้วยอาการอย่างนี้ มีวิวัฒนาการเรื่อย ๆ อย่างเป็นเหตุเป็นผลจนกระทั่งเป็น โลกและจักรวาล และตามพุทธปรัชญาเถรวาทมีทัศนะว่าสรรพสิ่งที่มีอยู่นี้เมื่อวิเคราะห์แยกย่อยแล้วว่าโดยย่อมีอยู่ ๒ อย่าง คือ รูปธรรมและนามธรรม รูปธรรมนั้นเป็นองค์ประกอบฝ่ายวัตถุหรือสสารพลังงาน ส่วนนามธรรมเป็นองค์ประกอบในสิ่งที่มีชีวิต คน สัตว์ และสิ่งมีชีวิตประกอบด้วยส่วนที่เป็นรูปธรรมและส่วนที่เป็นนามธรรม ส่วนวัตถุสิ่งของ ก้อนหิน แผ่นดินเป็นต้น ไม่มีส่วนที่เป็นนามธรรม จะมีเฉพาะแต่ส่วนที่เป็นรูปธรรมล้วน ๆ เป็นส่วนประกอบ แต่เมื่อกล่าวโดยองค์รวมแล้วไม่ว่า คน สัตว์ ตลอดจนสิ่งมีชีวิตทั้งปวง หรือว่า วัตถุ ต้นไม้ ก้อนหิน แผ่นดิน ภูเขา ตลอดจนโลกและจักรวาล ก็ล้วนแต่ประกอบด้วยรูปธรรมทั้งนั้น จึงไม่มีความแตกต่างกันในด้านรูปธรรมพื้นฐาน โลกและจักรวาลประกอบด้วยธาตุ ๔ ซึ่งมี ดิน น้ำ ไฟ ลม จันใด คน สัตว์ และสิ่งของวัตถุทั้ง ๆ ไปก็ประกอบด้วยธาตุพื้นฐานทั้งสี่เหล่านี้เช่นเดียวกัน

บรรดารูปธรรมทั้งหลาย เมื่อนำไปแยกย่อยลงไปจนเป็นรูปที่เล็กที่สุด ที่ไม่สามารถจะแยกย่อยได้อีกเลยนั้นท่านเรียกว่า “อวินิพโกรูป” หรือ “ปรมาณู” ในพุทธปรัชญาเถรวาท อวินิพโกรูปนี้เป็นกลุ่มธาตุเดิมแท้ จะเห็นได้ว่าแม้ในรูปที่เล็กที่สุดถึงเพียงนี้ก็ยังมียोगค์ประกอบร่วมถึง ๘ อย่าง คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ สี กลิ่น รส โอชา องค์ประกอบเหล่านี้เป็น “สมุปปันนธรรม” คือ เกิดร่วมกันตลอดเวลาตามกฎปฏิจางสมุปปาท คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวสรุปเรื่องนี้ไว้ว่า “ธาตุทั้งหลายนั้นเกิดร่วมกันเสมอ แยกออกจากกันเป็นสัดส่วนมิได้ แม้ในกลุ่มที่เล็กที่สุด เช่น สุทพัญฐกลาป”^๒ โลกและจักรวาลต่างก็เป็นรูปธรรมอย่างเดียวกัน และที่สำคัญก็คือสิ่งที่เป็นรูปธรรมทั้งหลายทั้งปวงนี้ล้วนเป็นสังขตธรรม ซึ่งจะต้องอยู่ในลักษณะสามประการคือ เกิดขึ้น ดับสลาย และความเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้นโลกและจักรวาลซึ่งไม่มีอะไรอื่นที่นอกเหนือไปจากรูปธรรมและเป็นสังขตธรรม ที่จำเป็นต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เรียกว่าปฏิจางสมุปปาทล้วน ๆ สิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นมาเมื่อเหตุปัจจัยเกื้อหนุนค้ำจุนไว้อยู่ก็ย่อมตั้งอยู่ได้เป็นธรรมดา แต่เมื่อใดเหตุปัจจัยที่ค้ำจุนดำรงอยู่เสื่อมสลายลงตามเหตุปัจจัยแห่งความเสื่อมสลาย สิ่งที่เป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งขึ้นก็ดำรงอยู่ไม่ได้ถึงความแตกสลายเป็นธรรมดา คำว่า โลก แปลว่า สิ่งที่เกิดสลายไป (ลูซหติติ โข ภิกขุ ตสฺมา โลโก จจุจติ)^๓

^๒ วิสุทธิ. (ไทย) ๒/๑๕๓.

^๓ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๒/๔๕.

ดังนั้นโลกตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาทจึงหมายถึงสิ่งที่มีความแตกสลายเป็นธรรมชาติ โลกและจักรวาลจึงเป็นสิ่งที่จะต้องถึงความแตกสลายไปในที่สุดเป็นธรรมดาเป็นของไม่เที่ยงแท้แน่นอน ซึ่งความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของโลกและจักรวาลนี้เรียกว่า ช่วงสังวัฏฏกัป เป็นช่วงเวลาที่โลกและจักรวาลกำลังเสื่อมลง เป็นช่วงเวลาที่มิชอบเขตอันถูกทำลายไปจนถึงพรหมโลกสูงสุด ๓ ลำดับคือ ชั้นอาภัสสรา ชั้นสุภกิณหา และชั้นเวฬุผลา จนไม่มีอะไรเหลือ ซึ่งเขตแดนของการพินาศไปของจำนวนจักรวาลนี้โดยวงกว้างจะมีข้อกำหนดด้วยพุทธเขต คือ อาณาเขต ในบรรดาพุทธเขต ๓ ประการ คือ ชาติเขต ๑ อาณาเขต ๑ และ วิสัยเขต ๑ อันถือเอาการหวนไหวของโลกละจักรวาลทั้งหลายเป็นตัวกำหนด คือ ชาติเขตนั่น เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าทรงประสูติ จักรวาลหมื่นจักรวาลจะสั่นไหว อาณาเขตจะเป็นเขตแดนที่อาณาภาพของพระปริตรเหล่านี้ คือ รตนปริตร จันทรปริตร รัชคปริตร อาณานิธิปริตร โมรปริตรแผ่กว้างออกไปถึงแสนโกฏิจักรวาล ส่วนวิสัยเขตนั่นมีจักรวาลไม่สามารถนับได้^{๔๔} ในระหว่างที่โลกและจักรวาลกำลังพินาศไป เหล่าสัตว์ทั้งมนุษย์สัตว์ เทวดา และสัตว์นรกสัตว์เดรัจฉานจะรีบทำความดีแล้วไปเกิดอยู่ในพรหมโลก บางทัศนะว่า พวกสัตว์นรคนั้นจะถูกดวงอาทิตย์ทั้ง ๗ ดวงเผาไหม้ไปหมดสิ้นในสังวัฏฏกัป สังวัฏฏกัปนี้ จำแนกเป็น ๓ ช่วงหรือที่เรียกว่าช่วงเวลาที่โลกและจักรวาลกำลังแตกสลายด้วยวัตถุเครื่องทำลาย ๓ ประการ^{๔๕} คือ

(๑) การแตกสลายด้วยไฟ ที่เรียกว่า เตโชสังวัฏฏกัป เป็นยุคของการแตกดับสลายด้วยไฟนี้ พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสเรื่องนี้ไว้ในพระสูตรที่ชื่อว่า สัตตสุริยสูตร^{๔๖} มีใจความโดยย่อว่า ในยุคนี้จะมีเหตุการณ์ที่ร้ายแรงปรากฏ กล่าวคือ ระยะเวลาเริ่มแรกจะมีนางบอกเหตุให้รู้ว่าจะเกิดความแห้งแล้งในระยะนี้จะมีเมฆใหญ่ดำทะมึนตั้งเค้าเต็มท้องฟ้าทำท่าเหมือนฝนจะตกอย่างหนัก ไฟาแลบแปลบปลาบ ส่งเสียงกึกก้องไปทั่ว แต่ไม่มีฝนตกสักเมื่อก ซึ่งบอกเหตุให้รู้ว่าฝนขาดเม็ดแล้ว จากนั้นก็จะเกิดการแห้งแล้งอย่างหนักต้นไม้ใบหญ้าทั้งหลายเหี่ยวแห้งตายไปหมด และต่อมาบนท้องฟ้าเกิดปรากฏการณ์แปลกประหลาด มีพระอาทิตย์ส่องแสงเพิ่มขึ้นทีละดวง ๆ ห้วย หนอง คลองบึง แม่น้ำ ลำธาร ตลอดจน มหาสมุทรแห้งเหือดไป แผ่นดินใหญ่ร้อนระอุ จนกระทั่ง พระอาทิตย์ปรากฏถึง ๗ ดวง ความร้อนจากพระอาทิตย์แต่ละดวงก็ช่วยกันเผาผลาญโลกให้เป็นจุลหมดไปในที่สุดนี้

(๒) การแตกสลายด้วยน้ำ ที่เรียกว่า อาโปสังวัฏฏกัป เป็นยุคของการดับสลายด้วยน้ำ ในยุคนี้ มีเหตุการณ์ร้ายแรงปรากฏกล่าวคือ จะมีเมฆใหญ่ดำทะมึนตั้งเค้าขึ้นเต็มท้องฟ้า แล้วเกิดฝนตกหนักลงมาทั่วไป จากนั้นจะมีก้อนเมฆน้ำกรวดเกิดขึ้นมา ก้อนเมฆน้ำกรวดนั้น แรก ๆ ก็กลั่นตัวเป็นน้ำฝนตกตามปกติ น้ำกรวดเริ่มรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่ง ต่อมาเกิดเป็นน้ำใหญ่ท่วมโลก ภูเขา

^{๔๔} พุ.ป.อ. (ไทย) ๗/๑๐๐๕-๑๐๐๖,

^{๔๕} อัง.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๕๖/๓๘๔.

^{๔๖} อัง.สตุดก. (ไทย) ๒๓/๖๖/๑๓๒-๑๓๖.

แผ่นดินพอลูกน้ำกรดนั้นเข้าก็พังพินาศ ลมพายุก็โหมสพัดพัดฝนน้ำฝนกรดนั้นเป็นระลอกคลื่นซัดกระหน่ำโลกให้พังพินาศไป

(๓) การแตกสลายด้วยลม ที่เรียกว่า วาโยสังวัฏฏกัปป์ เป็นยุคของการดับสลายด้วยลม ในยุคนี้จะมีเหตุการณ์ที่ร้ายแรงปรากฏ กล่าวคือ จะมีเมฆใหญ่ดำทะมึนปรากฏขึ้นเหมือนดังที่กล่าวมาแล้ว จากนั้นจะเกิดฝนตกหนัก ครั้นแล้ว ลมพายุร้ายก็เกิดตามมา ลมพายุร้ายนั้นตอนแรกจะพัดฝุ่นหยาบ ๆ ขึ้นก่อน ต่อมาก็พัดหอบฝุ่นละเอียดขึ้น ครั้นแล้วก็เพิ่มความรุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ พัดหอบเอาทราย ละเียด ทรายหยาบ ก้อนหิน ก้อนกรวด ลอยฟุ้งอยู่ในอากาศ สิ่งต่าง ๆ ที่ถูกหอบขึ้นเหล่านั้นจะแหลกละเอียดอยู่ในอากาศนั่นเอง ซึ่งต่อมามีได้แผ่นดินก็จะพัดผ่นม้วนแผ่นดินพลิกขึ้นไปในอากาศ แล้วก็แตกละเอียดเป็นผุยผงไปในที่สุด

ดังนั้นสิ่งต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นโลกและจักรวาลหรืออะไรก็ตามต้องมีความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาททั้งนั้น เมื่อมีการเกิดขึ้นแล้วก็ต้องมีการดับไปเป็นธรรมดาตามหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทที่ว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ^{๔๗} ฉะนั้นความจริงของโลกและจักรวาลจึงมีความเป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทคือความเป็นของไม่เที่ยงแท้แน่นอนนั่นเอง

๔.๗ หลักปฏิจจสมุปบาทกับความเป็นเช่นนั้นเองของโลกและจักรวาล

หลักปฏิจจสมุปบาทนั้นพระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ในรูปของหลักความจริงที่มีอยู่โดยธรรมชาติ โดยแสดงให้เห็นความเกี่ยวเนื่องของสรรพสิ่งของโลกและจักรวาลที่อิงอาศัยกันและกัน เกิดขึ้นตั้งอยู่ ดับไป ตามเหตุปัจจัยที่เป็นไปโดยสภาวะของมันเอง และยังเป็นสิ่งที่มีเองเป็นเองดังพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า

“ตถาคตทั้งหลาย จะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ฆาตุนั้นก็ยังมิอยู่ เป็นธรรมชาติ ธรรมนิยาม คือ อิตถปิปัจจตา ตถาคตตรัสรู้เข้าถึงหลักนั้นแล้วจึงบอก แสดง วางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลักเปิดเผยแจ่มแจ้ง ทำให้เข้าใจง่าย และตรัสว่าจตุลิตี”^{๔๘} จากพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นว่าหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นสิ่งที่มิอยู่ตลอดเวลา และยังมีฐานะเป็นที่ควบคุมให้สรรพสิ่งในโลกและจักรวาลดำเนินไปอย่างมีระเบียบที่แน่นอน ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่าเป็นธรรมชาติ เป็นธรรมนิยาม เป็นธรรมจัตตานั้นหมายความว่า เป็นสิ่งที่มิอยู่ ทรงอยู่อย่างนั้นโดยไม่มีใครสร้างมันขึ้นมา แต่มีเองเป็นเองอย่างนั้นและมีอยู่ตลอดเวลา และจะมีอยู่เช่นนี้ตลอดไป ซึ่งในหลักคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทได้แบ่งสภาวะธรรมทั้งหลายทั้งปวงออกเป็น ๒ ประเภท คือ

^{๔๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๗/๓๕. ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๗/๖๒-๖๓.

^{๔๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๒๕-๒๖.

สังขตธรรม สิ่งที่มีปัจจัยปรุงแต่ง อสังขตธรรม สิ่งที่ไม่มียปัจจัยปรุงแต่ง

ปฏิจัสมุปปาทเป็นสิ่งที่มียอยู่ในลักษณะของ อสังขตธรรม คือ ไม่มีการเกิด การเสื่อมสลายและการแปรเปลี่ยนใด ๆ ปรากฏแต่มันก็มีอยู่เป็นอยู่เป็นธรรมชาติ ธรรมเนียมอย่างนั้น การมีอยู่ของมันไม่เกี่ยวกับการมีอยู่ของสิ่งต่าง ๆ ในโลกและจักรวาล แม้ว่าโลกและจักรวาลนี้จะมีสิ่งใดเลย มันก็ยังคงมีอยู่ตลอดไปอย่างอมตะ ซึ่งยืนยันได้ชัดว่า มันเป็นอสังขตธรรม แต่ถึงอย่างไรก็ตามจะเป็นสังขตธรรมหรืออสังขตธรรมมันก็เป็นเช่นนั้นของมันเอง ที่พระพุทธเจ้าทรงเรื่องราว ตถตาแปลว่า ความมีเพราะปัจจัยอย่างนั้น, ภาวะที่เป็นอย่างนั้น ความเป็นจริงอย่างนั้น โลกและจักรวาลเกิดขึ้นได้ก็เพราะมีเหตุและปัจจัยให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วย่อมอยู่ได้เพราะภาวะความเป็นไปตามหลักความจริงเช่นนั้น ดังนั้นถึงเราจะรู้ความจริงของโลกและจักรวาลว่าจริงอย่างไรมันก็เป็นเช่นนั้นของมันเอง ไม่ใช่สาระสำคัญอะไรในทางพุทธปรัชญาเถรวาทเพราะไม่สามารถที่จะทำให้เข้าถึงความจริงสูงสุดในพุทธปรัชญาได้ที่เรียกว่า นิพพาน ซึ่งเป็นความจริงอันสูงสุดในพุทธปรัชญา นิพพาน คือ ภาวะที่หลุดพ้นจากโลกและจักรวาลนี้ ทั้งรูปและนาม จะไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดในโลกและจักรวาลอีก คืออยู่เหนือวงจรแห่งหลักปฏิจัสมุปปาทหรือหลักอัมปิยจดา เปรียบเสมือนการอยู่นอกแอ่งน้ำวนแห่งกาลเวลา ที่มองเห็นมวลสรรพสัตว์ล้วนเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในนั้น ถ้าเข้าใจหลักอัมปิยจดา ก็จะเข้าใจปรากฏการณ์ทางกายภาพทั้งหมด ตั้งแต่ใหญ่สุดอย่างอภิมหาจักรวาลจนเล็กสุดภายในปรมาณู เข้าใจปรากฏการณ์ทางนาม ทางจิตอย่างแจ่มแจ้ง รู้กฎแห่งกรรม รู้ปัจจัยที่ทำให้มีการเกิดตายของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ในสภาวะนั้นจะเข้าใจความลับของโลกและจักรวาลทั้งหมดทั้งรูปและนาม โลกและจักรวาลเป็นความยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ ที่สุดจะจินตนาการด้วยมันสมอง พระพุทธเจ้าจึงทรงจัดให้เรื่องนี้เป็น ๑ ใน ๔ ของอินโตย คือเป็นเรื่องที่ไม่สามารถหาคำตอบที่สิ้นสุดได้ ความเข้าใจของมนุษย์ที่มีต่อลักษณะของโลกและจักรวาลพอ ๆ กับมดตัวหนึ่งที่เข้าใจถึงลักษณะของโลกเท่านั้น ซึ่งเรื่องของอินโตยในพุทธปรัชญาเถรวาทนั้นประกอบไปด้วย

๑) พุทธวิสัย คือวิสัยของพระพุทธเจ้า ผู้ที่ไม่ใช่พระพุทธเจ้าคิดอย่างไร ก็เขาไปไม่ถึงวิสัยของพระพุทธเจ้า มีอานุภาพของพระพุทธคุณและพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น

๒) ญาณวิสัย คือวิสัยของผู้ที่ได้ฌานอภิญญา ผู้ที่ไม่ได้ฌานคิดเท่าไรก็คิดไม่ออกว่า ทำไมผู้ที่ได้ฌานอภิญญาจึงสามารถแสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ได้ มีเหาะได้ หายตัวได้ ดำดินได้ เป็นต้น ผู้ที่ได้อภิญญาประเภทนั้น ๆ เท่านั้นจึงจะรู้ได้

๓) กัมมวิบาก คือผลของกรรม คือคนธรรมดา ๆ ย่อมไม่อาจรู้ว่า ผลของกรรมที่ตนได้รับอยู่ในปัจจุบันนี้มาจากกรรมอะไร ทำไว้แต่เมื่อใด คิดไปเท่าไรก็คิดไม่ออก คิดมากไปจะเป็นบ้าไปเสียเปล่า ๆ ผู้ที่รู้ผลของกรรมได้อย่างถ่องแท้ต้องเป็นผู้ที่ระลึกละลึกมาก่อน ๆ นับย้อนหลังไปได้โดยไม่จำกัดอย่างพระพุทธเจ้า จึงสามารถจะทราบได้ถูกต้องแท้จริงไม่ผิดพลาด ท่านที่ระลึกละลึกได้จำกัด

เช่น ระลึกได้ ๕๐๐ ชาติ แต่กรรมที่ทำไว้ ทำไว้เมื่อชาติที่ ๕๕๐ ผู้ที่ระลึกชาติได้ ๕๐๐ ชาติก็ไม่สามารถระลึกได้ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าท่านนั้นที่สามารถจะรู้กรรมและผลของกรรมได้ถูกต้องตามความเป็นจริง เพราะพระองค์ทรงมีบุพเพนิวาสานุสสติญาณ ที่ระลึกชาติย้อนหลังได้โดยไม่จำกัดมี ยถากัมมุปคญาณ ญาณที่เข้าถึงกรรมของสัตว์ตามความเป็นจริง พระสัพพัญญุตญาณ ญาณที่ทรงรอบรู้ทุกสิ่งทุกอย่างที่คนอื่นไม่มี ทั้งยังมีพระอนาวารณญาณ ญาณที่ไม่มีอะไรมาปิดกั้น คนอื่นที่ไม่ใช่พระพุทธเจ้าไม่มี เพราะฉะนั้น ปวการคิดเรื่องผลของกรรมว่ามาจากกรรมไหน เมื่อใด เป็นต้น คิดมากไป อาจเป็นบ้าได้

๔) โลกจินดา คือความคิดเกี่ยวกับเรื่องของโลกและจักรวาล เช่นคิดว่าใครสร้างพระจันทร์ พระอาทิตย์ ใครสร้างภูเขา ดินไม้ เป็นต้น คิดมากไปไร้ประโยชน์เพราะไม่อาจจะรู้ได้

ด้วยเหตุนี้เอง อจินไตยทั้ง ๔ อย่าง บางท่านอาจจะคิดว่าตนเองคิดแล้วรู้ได้ ซึ่งก็ได้เพียงวิสัยของตนเท่านั้น พระอรหันต์ก็รู้เท่าวิสัยของพระอรหันต์ จะรู้เท่าความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเป็นไปได้ไม่ได้เลยเพราะฉะนั้น ท่านจึงเตือนว่า สิ่งทั้ง ๔ นี้ไม่ควรคิด คิดไปอาจเป็นบ้าลำบากโดยเปล่าประโยชน์ เพราะท่านเหล่านั้นไม่ได้สั่งสมสติปัญญาบารมีความรู้มาเสมอด้วยพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งต้องอบรมอย่างน้อย ๔ อสงไขยแสนกัปทีเดียวและความเป็นอจินไตยนั้นทั้งพระอรหันต์ หรือแม้แต่พระสงฆ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบต่างก็สามารถเข้าถึง และสัมผัสได้ จึงอาจกล่าวได้ว่า อจินไตยสำหรับพระผู้เข้าถึงจึงไม่เป็นอจินไตยต่อไป แต่เพราะคนธรรมดา ๆ หรือมนุษย์ทั่วไปไม่ได้ศึกษาและฝึกฝนยอมเข้าใจถึงเมื่อมาถามถึงเรื่องลักษณะดังกล่าว จึงต้องบอกไปว่าเป็นเรื่องของอจินไตย ดังนั้นอจินไตยที่มนุษย์และผู้ปฏิบัติธรรมพอสัมผัสได้ก็ล้วนแต่เป็นเรื่องของสมาธิและฌานต่าง ๆ อาจจะรวมไปถึงเรื่องของอกุญญาด้วยแต่สำหรับในเรื่องของอจินไตยที่ยิ่งใหญ่อย่างเรื่องของโลกและจักรวาล มีพระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้นที่เข้าถึงและทรงรู้แจ้งด้วยพระองค์เองจึงสามารถเล่าและทรงทำนายได้ ความเป็นอจินไตยเกี่ยวกับโลกและจักรวาล จึงเป็นสิ่งที่แม้แต่นักปรัชญาตะวันตก นักวิทยาศาสตร์ จะนอนคิด นั่งคิด คำนวณคิดอย่างไรก็ไม่สามารถที่จะเข้าถึงได้อย่างแท้จริง เพราะเป็นสิ่งที่ยากจะอธิบาย ดังนั้นไม่ว่าความจริงของโลกและจักรวาลจะเป็นเช่นไรไม่ว่าจะเป็นตามทัศนะของนักปรัชญาตะวันตกหรือในพุทธปรัชญาเถรวาท ความจริงนั้นเป็นเช่นไร มันก็เป็นเช่นนั้นของมันอย่างนั้น ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้ มีกระบวนการเกิดขึ้นตั้งอยู่แตกสลายอย่างไรก็เกิดอย่างนั้น มันเป็นเช่นนั้นเอง สมดังคำที่เป็นไวพจน์ของ หลักปฏิจจสมุปบาทที่เรียกว่า ตถตา ความเป็นเช่นนั้นเอง

จากการศึกษาวิเคราะห์การตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาลด้วยหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาท ผลการศึกษาพบว่าหลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทสามารถ

ตอบปัญหาความจริงของโลกและจักรวาลในอุกฤษฏาณะวันตค โดยการใ้กระบวนการอึงอาศัย
ความจริงของโลกและจักรวาลในพุทธปรัชญาเถรวาทมาอธิบายตามหลักปฏิจจสมุปบาท ต่าง ๆ คือ

ไม่ว่าในอุกฤษฏาณะวันตคหรือในพุทธปรัชญาเถรวาทโลกและจักรวาล ต่างเกิดขึ้นมา
ได้เพราะมีเหตุเป็นตัวการทำให้เกิดขึ้น แต่แตกต่างกันไปตามกระบวนการของใครของมัน ดัง
หลักปฏิจจสมุปบาทในพุทธปรัชญาเถรวาทเกิดขึ้นมาได้ก็เพราะมีเหตุ คือ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะ
สิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ดังนั้นไม่ว่าอุกฤษฏาณะวันตคหรือพุทธปรัชญาเถรวาทโลกและจักรวาล
เกิดขึ้นมาได้เพราะเหตุ ซึ่งเหตุนี้เองเรื่องราวปฐมฐาตหรือตัวเหตุของการเกิดขึ้นจึงเป็นปฐมเหตุของ
การเกิดโลกและจักรวาล

โลกและจักรวาลต่างเป็นปัจจัยอิงอาศัยซึ่งกันและกัน โลกและจักรวาลเป็นส่วนประกอบ
ของกันและกันทำให้สิ่งหนึ่งกับอีกสิ่งหนึ่งสมบูรณ์ ถ้าขาดสิ่งหนึ่งไปแล้ว อีกสิ่งหนึ่งก็ไม่สมบูรณ์
โลกและจักรวาลต่างจึงต้องอิงอาศัยซึ่งกันและกัน ตามหลักปฏิจจสมุปบาทที่ว่า เมื่อสิ่งนี้เป็นปัจจัย
สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น จึงมีสิ่งนี้ คือมีความเป็นไปในธรรมชาติ ของธรรมชาติ โดยธรรมชาติ อย่างเป็นธรรม
จิติ เป็นธรรมนิยามตามหลักปฏิจจสมุปบาท

โลกและจักรวาลต่างเป็นสิ่งที่ตั้งอยู่ตามธรรมคาของมัน เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ มี
การเกิดขึ้นตั้งอยู่อย่างไกร้เป็นอย่งนั้น ตามกฎธรรมชาติ ไม่เกี่ยวกับอำนาจของพระเจ้าหรือเทพเจ้า
องค์ใด มีความเป็นไปตามความเป็นจริงของสรรพสิ่งนั้น ๆ ตามกฎแห่งเหตุผลที่เรียกว่า กฎ
แห่งปฏิจจสมุปบาท เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงมีสภาวะเช่นนี้ ที่สร้างสรรพสิ่งต่าง ๆ ขึ้น สภาวะ
ที่สิ่งนี้เป็นปัจจัย จึงมีสิ่งนี้ คือความเป็นไปในธรรมชาติ ของธรรมชาติสิ่งต่าง ๆ ย่อมเป็นไปตามเหตุ
ปัจจัยของมันเป็นอย่างไกร้เป็นอย่งนั้น ตั้งอยู่อย่างไกร้เป็นอย่งนั้นเป็นไปตามกฎของธรรมชาติ

โลกและจักรวาลต่างมีความเป็นระเบียบแน่นอน คือเป็นอย่งไกร้เป็นอย่งนั้น มิเกิดก็
ต้องเกิด มีดับก็ต้องดับ เป็นไปตามหลักปฏิจจสมุปบาทที่ว่า ความตั้งอยู่ตามธรรมคา ความเป็นไป
ตามธรรมคา ด้วยเหตุนี้เอง โลกและจักรวาลเมื่อมีการเกิดขึ้นก็ต้องเกิดขึ้นไปตามกระบวนการของ
การเกิดขึ้น เมื่อมีการดับหรือการเปลี่ยนแปลงไปก็ต้องดับไปตามกระบวนการของการดับนั้นจะไป
เป็นอย่างอื่นไม่ได้ โลกและจักรวาลจึงเป็นสิ่งที่มีความเป็นระเบียบแน่นอนตายตัว

โลกและจักรวาลต่างมีความเปลี่ยนแปลงหรือมีการวิวัฒนาการอยู่ตลอดเวลาเป็นไปตาม
กาลเวลา การวิวัฒนาการมีอยู่ ๒ อย่าง ถ้าวิวัฒนาการด้านเจริญเรียกว่าด้านดี แต่ถ้าว่าโลกและจักรวาล
กำลังจะพินาศหรือดับสลายไปนี้เรียกว่าด้านไม่ดี และหลักปฏิจจสมุปบาทก็เหมือนกัน คือ มีการ
เปลี่ยนแปลงเหมือนกันจากสิ่งหนึ่งไปหาอีกสิ่งหนึ่งโดยเริ่มที่อวิชชาไปหาสังขาร สังขารไปเป็น
วิญญาณ วิญญาณไปเป็นนามรูป จนถึง เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัส อุปายาสจึงมีด้วยประการฉะนี้

โลกและจักรวาลต่างเป็นของไม่เที่ยงแท้แน่นอน เป็นไปตามกาลเวลา มีการวิวัฒนาการ หรือการเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ดังหลักปฏิจจสมุปบาทที่กล่าวว่า เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิด สิ่งนี้จึงเกิด เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับ ดังนั้นโลกและจักรวาลในทั้งใน อภิปรัชญาตะวันตกและในพุทธปรัชญาเถรวาทต่างเป็นของไม่เที่ยง เป็นของไม่จีรังยั่งยืน มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา

ประการสุดท้ายไม่ว่าความจริงของโลกและจักรวาลในอภิปรัชญาตะวันตกหรือในพุทธปรัชญาเถรวาทจะเป็นอย่างไรมันก็เป็นอย่างนั้นของมัน ความจริงนั้นเป็นเช่นไร มันก็เป็นเช่นนั้นของมันอย่างนั้น ไม่มีใครเปลี่ยนแปลงได้ มีกระบวนการเกิดขึ้นตั้งอยู่แตกสลายอย่างไรก็เกิดอย่างนั้น มันเป็นเช่นนั้นเอง